

KS. JAN NIECIECKI

dr historii sztuki, wykładowca Archidiecezjalnego
Wyższego Seminarium Duchownego w Białymstoku

Historia Ogrodu Dolnego przy pałacu w Białymstoku w czasach Jana Klemensa i Izabeli Branickich. Część I

Przed kilku laty Urząd Miejski w Białymstoku zwrócił się do piszącego te słowa z propozycją opracowania programu drugiego etapu rekonstrukcji Ogrodu Branickich, który objąć miał teren Ogrodu Dolnego. Ze względów praktycznych, a także dla oczekiwanego efektu końcowego prac rewaloryzacyjnych konieczne się stało rozszerzenie tych prac także na teren nienależący już do Ogrodu Dolnego. Chodzi mianowicie o most nad kanałem i zamykającą go Bramę Gladiatorów oraz o pas terenu przy ogrodzeniu od strony Zwierzyńca Jeleniego, położone na poziomie Ogrodu Górnego. W niniejszym artykule, stanowiącym kontynuację tamtego opracowania¹, uwzględniony został zatem także teren, o który rozszerzono wówczas obszar Ogrodu Dolnego.

Historii białostockiego Ogrodu Dolnego dotąd nie napisano. Z wcześniejszych lat istnieją trzy krótkie jego omówienia w ramach szerszych prac na temat Ogrodu Branickich (czy szerzej – rezydencji białostockiej). Autorkami ich są: Barbara Tomecka i Anna Walkiewicz (1987)², Elżbieta Kowecka (1991)³ oraz Dorota Sikora (2007, 2011)⁴. Są też drobne wzmianki o tymże ogrodzie (przede wszystkim jego opisy, oparte niemal wyłącznie na *Inwentarzu z lat 1771–1772*⁵) w licznych pracach na temat mecenatu Jana Klemensa Branickiego. Wśród nich na wyróżnienie zasługują (jako że poszerzają wcześniejsze wzmianki o Ogródzie Dolnym⁶): artykuły i wypisy archiwalne Jana Glinki⁷ oraz katalog tychże wypisów autorstwa Teresy Zielińskiej (1969–1971)⁸, praca doktorska Elżbiety Żyłko (1963)⁹, książka Waltera Hentschela o saskiej architekturze XVIII w. w Polsce (1967)¹⁰, dokumentacja historyczno-architektoniczna Teresy Szyburskiej (1972)¹¹, artykuł Antoniego Oleksickiego (1981)¹², prace Józefa Maroszka i Ewy Bończak-Kucharczyk (1995, 2000)¹³, artykuł i książka Anny Oleńskiej (1998, 2011)¹⁴, artykuł Przemysława Wątroby prezentujący odnalezione przez autora w Paryżu osiemnastowieczne rysunki ukazujące ogród biało-

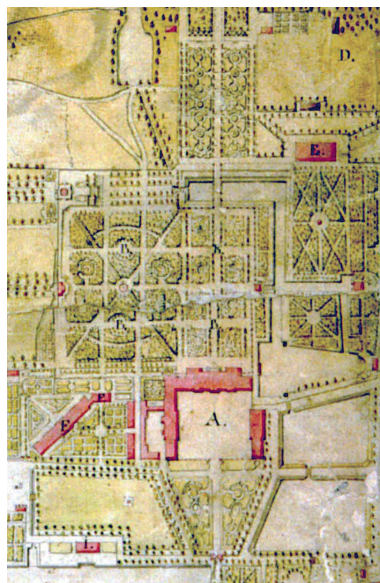
stocki (2001)¹⁵, a także kilka wcześniejszych prac piszącego te słowa (2000–2006)¹⁶. W ostatnim czasie pojawiły się publikacje pozwalające w nowy sposób spojrzeć na wcześniejszą historię terenu zajmowanego później przez Ogród Dolny: artykuły Wiesława Wróbla (2008)¹⁷ i Marty Sokół (2010)¹⁸ oraz książki publikujące inwentarze pałacu białostockiego z XVII, XVIII i początku XIX w. (opatrzone syntezą historyczną i komentarzami) autorstwa Karola Łopateckiego i Wojciecha Walczaka (2012, 2015)¹⁹. Ważny jest również rozdział w pracy zbiorowej *Historia Białegostoku* autorstwa Adama Czesława Dobrońskiego, ukazujący dzieje miasta (w tym także i pałacowego ogrodu) w latach 1796–1864 (2012)²⁰, i książka Karola Łopateckiego i Wojciecha Walczaka o historii pałacu białostockiego do 1809 r. (2015)²¹. Poza powyższymi publikacjami na wzmiankę zasługują opracowania konserwatorskie²² (w tym karty ewidencyjne²³) oraz powojenne projekty rekonstrukcji planu założenia ogrodowego wraz z projektami odbudowy ogrodowych pawilonów autorstwa Gerarda Ciołka i Stanisława Bukowskiego²⁴. Wśród opracowań konserwatorskich szczególnie ważne miejsce zajmuje koncepcja rewitalizacji białostockiego Ogrodu Branickich autorstwa Doroty Sikory (2007)²⁵.

Podsumowując przedstawiony stan badań, należy stwierdzić, że o historii Ogrodu Dolnego napisano dotąd niewiele (a o jego programie ideowym zupełnie nic). Istotnym natomiast dokonaniem było odnalezienie w ciągu ostatnich mniej więcej 20 lat nieznanych dotąd źródeł ikonograficznych i kartograficznych, poszerzających znacznie naszą wiedzę o tymże ogrodzie²⁶. Ogromnie ważne okazały się również wyniki prac archeologicznych, przeprowadzonych w Ogrodzie Branickich w tym samym czasie²⁷. Tak było do lat 2014–2015, gdy ukazały się dwie, powstałe niezależnie od siebie, prace: artykuł piszącego te słowa o rewaloryzacji Ogrodu Dolnego (2014)²⁸ oraz katalog *Miasto Białystok* pod redakcją Marcina Zglińskiego i Anny Oleńskiej (2015)²⁹, które na historię białostockiego Ogrodu Dolnego rzuciły zupełnie nowe światło.

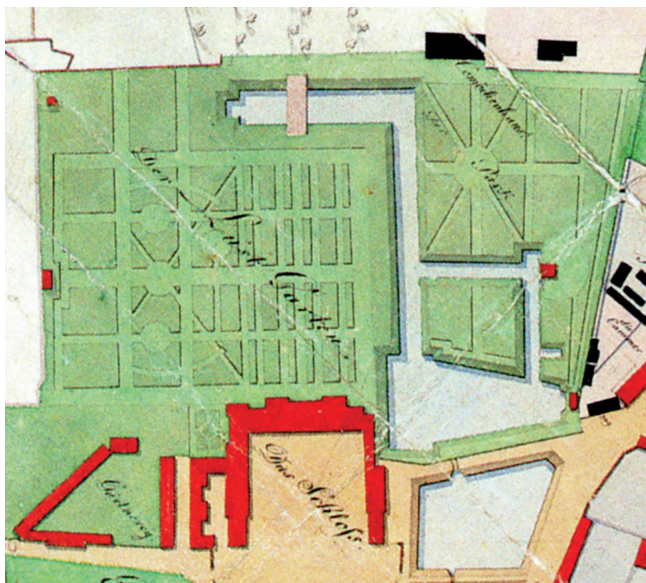
Do Ogrodu Dolnego zachowało się znacznie mniej źródeł, aniżeli dotyczących pozostałych części ogrodu. Dotyczy to zwłaszcza źródeł pisanych i ikonograficznych. Jeśli jednak wzbogaci się je o bogatszą nieco kartografię (il. 1–3) i jeśli źródła pisane analizować się będzie w szerszym kontekście archiwalnym, będzie z nich można sporo wyczytać.

POCZĄTKI OGRODU DOLNEGO

By pisać o dziejach powstania Ogrodu Dolnego, trzeba się cofnąć do czasów znacznie wcześniejszych. Według obecnego stanu wiedzy pierwszy dwór w miejscu dzisiejszego pałacu, zapewne jeszcze drewniany, wzniesiony został prawdopodobnie ok. 1547 r. przez Piotra Wiesiołowskiego zwanego starszym³⁰. Z pewnością znajdował się przy nim ogród, a być może i zwierzyniec. Na początku XVII w. Piotr Wiesiołowski zwany młodszym (zmarły w 1621 r.) zastąpił drewniany dwór muryowanym³¹. Dzięki odnalezionemu niedawno w Mińsku inwentarzowi tego dworu, sporządzonemu w 1645 r. po śmierci Aleksandry z Sobieskich Wiesiołowskiej, wdowy po Krzysztofie Wiesiołowskim, wiedza na jego temat bardzo się poszerzyła³². Wiemy zatem, że była to tzw. kamienica³³ z dziedzińcem i zabudowaniami go-

1. Plan Białegostoku J.Ch. Kamsetzera, 1774 (lub 1771), stan ok. 1757 r., fragment, ogrody przy pałacu
Plan of Białystok by J. Ch. Kamsetzer, 1774 (or 1771), state in ca.1757, fragment, Palace gardens

2. Plan miasta Białegostoku G. Beckera, 1799, fragment, ogrody przy pałacu
Plan of the town of Białystok by G. Becker, 1799, fragment, Palace gardens

3. Plan miasta Białegostoku, prusko-rosyjski („petersburski”), 1810, fragment, Ogród Dolny (“St. Petersburg”) Prussian-Russian plan of the town of Białystok, 1810, fragment, Lower Garden

spodarczymi, rozciągającymi się w kierunku rzeki, do których prowadziła położona z boku, od strony kościoła, okazała brama³⁴. Informacje zawarte w inwentarzu zostały potwierdzone przez badania archeologiczne, przeprowadzone w ostatnich latach na dziedzińcu wstępnym pałacu³⁵. Falszywe okazało się przypuszczenie, wysunięte przed laty przez Jana Glinkę i powtarzane przez kolejnych badaczy, jakoby pierwotnie wjazd do dworu prowadził od strony dzisiejszego ogrodu³⁶ oraz że ogród tegoż dworu położony był na terenie obecnych dziedzińców i ciągnął się stąd aż do rzeki³⁷. Z inwentarza z 1645 r. dowiadujemy się także, że w rejonie ówczesnego dworu znajdował się „ogród włoski, w którym [było] drzewo i ziele rozmaite domowe”, że gdzieś przy folwarku położone były „ogrody [...] [wko]ło ogrodzone, [...] na których [hodowano] warzywa”, wreszcie że był tam „zwierzyniec, w którym [było] zwierza sztuk 11”³⁸. Sformułowania inwentarza nie pozwalają na precyzyjną lokalizację wszystkich tych obiektów, możemy jednak domniemywać, że „ogród włoski” położony był z tyłu, za dworem, na terenie dzisiejszego salonu w Ogrodzie Górnym, natomiast ogrody warzywne znajdowały się po stronie południowej, w miejscu późniejszego boskietu Ogrodu Górnego, ogrodów oranżeryjnych oraz, być może, nad rzeką, na Polu Marsowym³⁹. Po stronie północnej „ogrodu włoskiego”, a więc tam, gdzie z czasem założono Ogród Dolny, znajdował się wówczas zwierzyniec⁴⁰. Prawdopodobnie rozciągał się on również w kierunku zachodnim, a więc na teren późniejszego tzw. Małego Zwierzyńca Jeleni.

Właściwy Ogród Dolny (a więc już nie laszek zwierzyńca) powstał najprawdopodobniej w ostatnich latach XVII w., kiedy to Stefan Mikołaj Branicki przystąpił do gruntownej przebudowy dotychczasowego dworu i jego otoczenia na barokową rezydencję typu *entre cour et jardin*. Projekty pałacu sporządził w 1691 r. architekt Tylman z Gameren⁴¹, on był też zapewne autorem towarzyszącej pałacowi kompozycji ogrodowej. Jeśli tak było, ogród ten urządzony być musiał w duchu ówczesnych geometrycznych ogrodów włoskich i francuskich⁴². Nie znamy żadnych źródeł historycznych mówiących o tymże ogrodzie, stąd też pisząc o nim, zmuszeni jesteśmy poprzestać jedynie na hipotezach. Jest prawdopodobne, że już wówczas powstał zasadniczy schemat kompozycji późniejszego, osiemnastowiecznego ogrodu. Składałby się on zatem z Ogrodu Górnego, położonego na sztucznie ukształtowanym tarasie, oraz z Ogrodu Dolnego, rozciągającego się wokół stawów, założonych wzdłuż przepływającego tamtędy strumienia⁴³. Ogród Dolny, zachowując prawdopodobnie układ geometryczny, miał zapewne charakter bardziej swobodny, a w lasku urządzono „dziką promenadę”. Obie części pałacowego ogrodu realizowałyby w ten sposób dość powszechną w XVII w. zasadę (genetycznie włoską, lecz wyznawaną wówczas i we Francji), że ogród przy pałacu winien się składać z dwu części, określanych jako *domestico* i *salvatico*⁴⁴. Teren zajmowany przez Ogród Dolny był wcześniej zwierzyńcem, nadawał się więc znakomicie do urządzenia takiego „leśnego” ogrodu. To, że w „Tylmanowskim” ogrodzie był już taras i kanały, zdaje się potwierdzać fakt, że w 1692 r. przebywał w Białymstoku nieznanym z imienia Popławski, który był wykształconym w Holandii specjalistą od robót ziemnych. Wprawdzie archiwalna wzmianka zawiera głównie wiadomość o jego radach udzielanych S.M. Branickiemu przy wznoszeniu „budynków” w Tykocinie, jest w niej jednak mowa również i o tym, że może on „pokazać sposób regularny

i trwały sypania szańców". Wydaje się zatem więcej niż prawdopodobne, że służył on Branickiemu radą także podczas prowadzenia prac ziemnych w białostockim ogrodzie⁴⁵. Nie wiemy, czy zaczęte w nim prace zostały dokończone. Nieznany jest nam także wygląd tego ogrodu⁴⁶. Miał on zresztą krótki żywot – wraz z pałacem uległ w latach 1704–1708 poważnym zniszczeniom, gdy Branicki zmuszony był, ze względów politycznych, przebywać poza krajem⁴⁷. Do Białegostoku powrócił w 1708 r. i widocznie zamierzał rozpocząć rekonstrukcję zniszczonego ogrodu, a nawet jego rozszerzenie, skoro w tymże roku wymienił grunty z miejscowym probostwem, by powiększyć Ogród Dolny o pas ziemi przylegający do muru starego cmentarza grzebalnego⁴⁸. Zmarł jednak w następnym 1709 r. i pracami remontowymi musiała się zająć wdowa po nim Katarzyna Scholastyka z Sapiehów⁴⁹. O tym, że rezydencja białostocka powróciła pod jej rządami do dawnego stanu, zdaje się świadczyć fakt, że przez dwa dni gościł w niej król August II, gdy jesienią 1718 r. wracał tędy z Grodna do Warszawy⁵⁰.

OGRÓD DOLNY ZA JANA KLEMENSA BRANICKIEGO

Białostocki ogród pałacowy sławę swą zawdzięcza jednak dopiero synowi Stefana Mikołaja i Katarzyny Scholastyki Branickich, Janowi Klemensowi, późniejszemu hetmanowi wielkiemu koronnemu i kasztelanowi krakowskiemu. Magnat ten, powróciwszy do kraju po wieloletnich zagranicznych wojażach⁵¹, w 1720 r., po śmierci matki, objął rządy nad Białymstokiem i sprawował je przez 50 lat aż do swej śmierci w 1771 r. W tym czasie białostocką rezydencję uczynił tak wspaniałą, że nazwano ją w Europie „Polskim Wersalem”⁵². Do tak wysokiej oceny poczynił Branickiego przyczyniły się w znacznej mierze także otaczające pałac ogrody – przede wszystkim Ogród Górny, ale też i Dolny. I to właśnie ten okres historii ogrodów białostockich wzbudza wciąż wielkie zainteresowanie, którego wyrazem są nie tylko liczne publikacje, lecz i działania zmierzające do odtworzenia ich stanu z czasów hetmana Branickiego.

Przez pierwsze lata gospodarowania w Białymstoku J.K. Branicki utrzymywał pałac i ogród w stanie, w jakim pozostawiła mu je matka. Prowadzenie jakichkolwiek większych prac uniemożliwiały mu bowiem trudności finansowe – musiał zaopatrzyć cztery siostry w posag, a także spłacić odziedziczony po rodzicach olbrzymi dług⁵³. Pierwsze poważniejsze prace w swej rezydencji rozpoczął w 1725 r. Związane one były z oczekiwaną jesienią następnego roku wizytą króla Augusta II, który wracając z sejmu w Grodnie, miał się zatrzymać w Białymstoku⁵⁴. Czy przygotowania te objęły także ogród – nie wiemy. Z powodu bardzo poważnej choroby króla jego pobyt na dworze Branickiego bardzo się przedłużył (trwał od listopada 1726 r. do lutego 1727 r.) i wiele wskazuje na to, że wywarł znaczny wpływ na poczynania artystyczne gospodarza⁵⁵. Jan Klemens nie tylko otrzymał wówczas silny impuls do tego rodzaju działań, ale i – najprawdopodobniej – wykorzystał pomysły i rady królewskiego gościa odnoszące się do tutejszej rezydencji⁵⁶. Stąd też 1726 r. uznawany był za początek działalności artystycznej Branickiego. Dowiadujemy się o tym z listu architekta saskiego Joachima Daniela Jaucha, który w 1752 r. pisał do J.K. Branickiego: „[...] abym też jeszcze w ostatnich dniach życia mego mógł wi-

dzień ab anno 1726 aż dotąd daleko odmieniony i pięknie rozporządzony Białystok z przyległością, podobnym kształtem prawie w raj ziemski przeformowaną⁵⁷. Rok 1726 możemy zatem uznać, choć nieco umownie, za czas narodzenia się koncepcji układu białostockiej rezydencji, realizowanej później, ze zmianami, przez bez mała dziesięć lat – od mniej więcej 1728 r. po koniec lat trzydziestych.

Dzieje Ogrodu Dolnego w tym wczesnym okresie mogą być przedstawione jedynie ogólnie. Z lat trzydziestych XVIII w. zachowało się bowiem zaledwie pięć listów, w których istnieją wzmianki o tym ogrodzie. I wszystkie pochodzą dopiero z 1739 r. Pisał je w Białymstoku w ciągu dwóch tygodni marca tego roku Józef Sękowski. Pewnym ich uzupełnieniem są trzy listy J.K. Branickiego, skierowane do Józefa Kurdwanowskiego – dwa z 1738 r. i jeden z 1741 r. W pierwszym liście Sękowskiego, z 2 marca 1739 r., czytamy: „Grabarzom kazałem w Dolnym Ogrodzie po boskietach doły kopać [...]. Drzewa resztę do sadzenia kazałem zwozić do Dolnego Ogrodu”. Sześć dni później, 8 marca, Sękowski donosił: „Drzewa teraz zaczęliśmy sadzić w Dolnym Ogrodzie”. Następnego dnia, 9 marca, informację powyższą uzupełnił: „[...] w Dolnym Ogrodzie posadzili drzewa tego tygodnia sztuk 657”. W kolejnym liście, z 11 marca, o ogrodzie tym napisał nieco więcej:

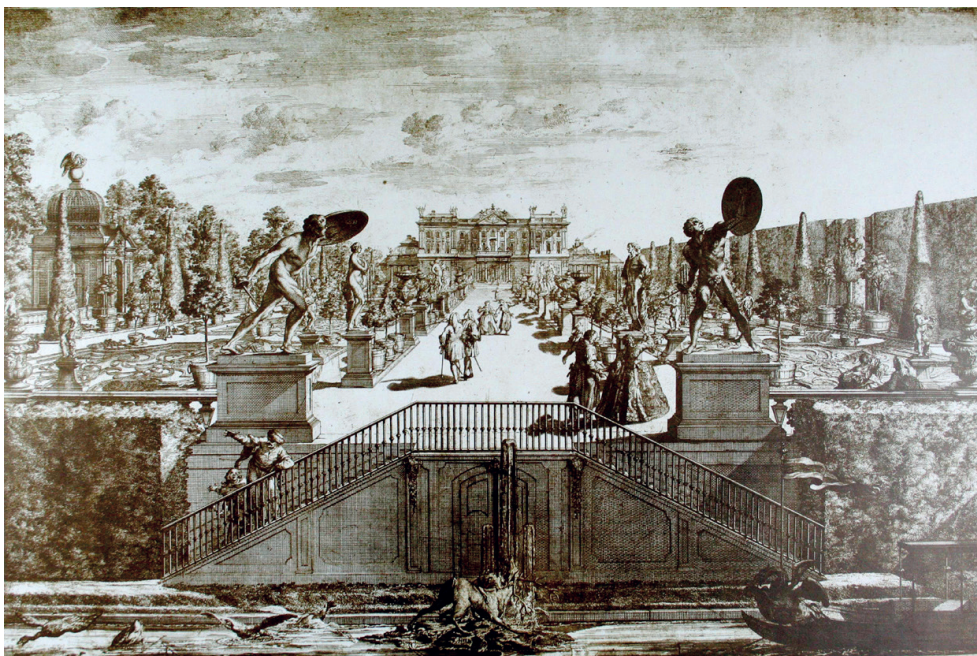
Miklasowi mówiłem o zasadzeniu szpaleru w Dolnym Ogrodzie, ale on powiedział, że pierwszej drzewami trzeba zasadzić w boskietach, a na ostatku szpaler sadzić, gdyż i teraz wiele drzewa powyrzucał ze szpalerów suchych. Jak zasadziemy drzewami wszystko, to koło szpalerów będzie robił.

W ostatnim z tych listów, z 16 marca, znów szerzej raportował:

W Dolnym Ogrodzie drzewami zasadzono, gdzie było potrzeba [...] i już nam więcej drzewa do sadzenia nie potrzeba. Tylko szpalerzy zasadzić i wychędożyć. [...] Posłałem ludzi do puszczy grabinę kopać, do tych szpalerów, bo nam potrzeba wiele, gdyż i teraz siła wyrzucono suchej grabiny. W Dolnym Ogrodzie zasadzono drzewa przeszłego tygodnia sztuk n° 791.

Dodajmy, że we wcześniejszym liście Sękowskiego, z 25 lutego tego roku, wymieniony został jakiś „nowy ogród”, które to określenie, biorąc pod uwagę kontekst archiwalny, trzeba prawdopodobnie odnieść do Ogrodu Dolnego⁵⁸. Z innych wzmianek z tego czasu, zawartych zarówno w powyższych listach, jak i w listach tu niecytowanych, wynika, że w Białymstoku w końcu lat trzydziestych, mniej więcej od 1737 r., prowadzone były liczne i to bardzo poważne prace przy pałacu i na dziedzińcu wstępnym, a także w ogrodach i zwierzyńcach. Nie były to jedynie prace remontowe, wymuszone przez wielkie zniszczenia rezydencji w latach 1733–1734⁵⁹. Branicki przebudował wówczas gruntownie całe założenie, realizując w ten sposób projekt z końca lat dwudziestych. Wydaje się jednak, że będąc już w tym czasie hetmanem polnym koronnym (został nim w 1735 r.⁶⁰), znacznie rozszerzył pierwotny zakres owych prac. Stworzona w końcu lat trzydziestych nowa kompozycja białostockiej rezydencji przetrwała w swym zasadniczym kształcie aż do śmierci hetmana w 1771 r. Częścią tej kompozycji był Ogród Dolny⁶¹.

Co zatem mówią o Ogrodzie Dolnym cytowane wyżej listy z 1739 r.? Zmiany wprowadzane w nim w końcu lat trzydziestych były na tyle istotne, że prawdopodobnie zaczęto go traktować jako ogród „nowy”. To nowe zagospodarowanie Ogrodu Dolnego odbywało się na rozszerzonym już od 30 lat terenie (zamiana gruntów, jak pamiętamy, dokonana została w 1708 r.). Listy zawierają też informacje, że położony na terenie Ogrodu Dolnego boskiet obsadzono szpalerami z grabów przywiezionych z „puszczy”. Z innych listów, pisanych przez Branickiego do Kurdwanowskiego, dowiadujemy się, że w kanale hodowano karpie (list z listopada 1738 r.), a także że hetman kazał ogrodnikowi Miklasowi „popodsadzać” „bez pod murem ogrodowym od Dolnego Ogrodu [...] i rożynki [zapewne „różyczki”] pod murem ku kościołowi” (list z października 1741 r.). Najważniejszy jest jednak trzeci list, z września 1738 r., zawierający informację, że w 1737 r. snycerz wyrzeźbił „jelenia” do fontanny⁶². Fontanna „z jeleniem”, jak widać to na rycinie Klemma-Rentza (il. 4), znajdowała się na kanale w miejscu późniejszego mostu. Wyni-

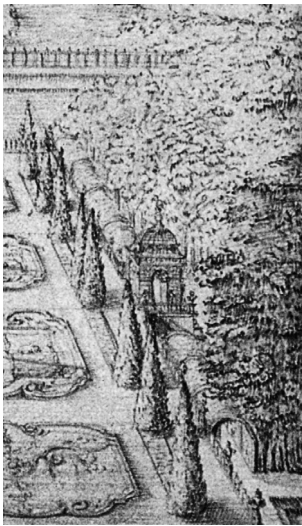
4. Widok na salon parterów Ogrodu Branickich od strony kanału. Ryc., rys. i ryt. M.H. Rentz, proj. J.H. Klemm, ok. 1746-1750

View of the salon of the parterres of the Branicki Garden seen from the canal, engraving, drawing, and print: M. H. Rentz, project: J. H. Klemm, ca. 1746-1750

ka z tego, że w białostockim ogrodzie ok. 1738 r. istniały już fontanny⁶³, a zatem musiały być również związane z nimi funkcjonalnie obie kaskady – przed Altaną Chińską i pod Altaną pod Orłem, należące do Ogrodu Dolnego. A także trejażowa nisza na zakończeniu ramienia kanału, gdyż znajdujący się w niej posąg Diany stanowił konieczne ideowe dopełnienie rzeźbiarskiej sceny, ukazującej jelenia, czyli

5. Elewacja Pawilonu nad Kanałem w Ogrodzie Dolnym w Białymstoku. Rys. projektowy, XVIII w.
Elevation of the Pavilion on the Canal in the Lower Garden in Białystok, project drawing, eighteenth century

6. Widok ogólny ogrodu w Białymstoku od strony pałacu.
Rys. P. Ricaud de Tirregaille, ok. poł. 1752–poł. 1754, fragment,
widok na Altanę pod Orłem, kaskadę, berso oraz Dolny Ogród
General view of the garden in Białystok seen from the Palace,
drawing: P. Ricaud de Tirregaille, ca. middle of 1752–middle of
1754, fragment, view of the Under the Eagle Pavilion, cascade,
berceau, and Lower Garden

przemienionego w niego Akteona, zaatakowanego przez własne psy. W drugiej połowie lat trzydziestych XVIII w. powstały najprawdopodobniej również dwa inne obiekty związane z Ogrodem Dolnym – Pawilon nad Kanałem i Altana pod Orłem. W 1755 r. były one już tak stare, że wymagały gruntownego remontu (będzie o tym jeszcze mowa w dalszej części artykułu). Poza tym Altana pod Orłem była

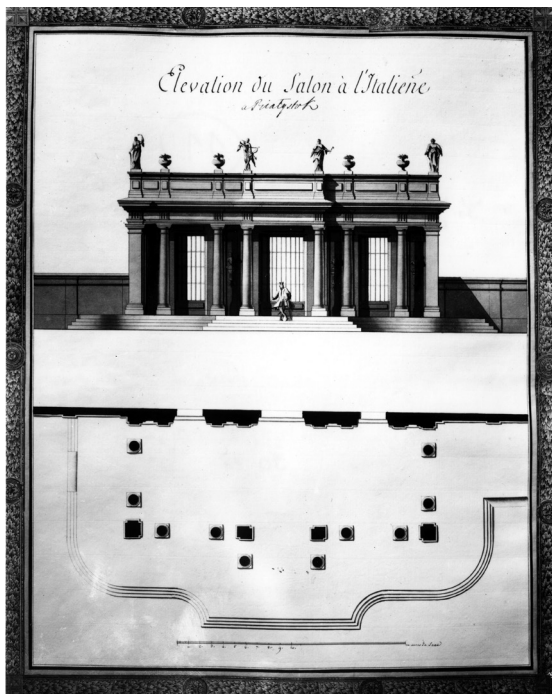
ściśle związana ze wspomnianą kaskadą (il. 6), zaś Pawilon nad Kanałem (il. 5)⁶⁴ stylistyką swą był bliski architekturze saskiej z lat dwudziestych i trzydziestych XVIII w.⁶⁵ Być może z tamtych lat pochodzi także Salon Toskański (il. 7)⁶⁶. Tworzy on bowiem ogrodową loggię, wykazując przez to zbieżności z Salonem Włoskim (il. 8)⁶⁷, jak również, co dla nas ważne, z pałacowymi galeriami od strony ogrodu (il. 9)⁶⁸, o których wiemy, że wybudowane zostały w latach 1737–1738⁶⁹. Za autora Pawilonu nad Kanałem i Altany pod Orłem (a także Salonu Włoskiego) uważa się powszechnie Johanna Sigmunda Deybla⁷⁰. Wśród dzieł tego architekta nie wymienia się jednak Salonu Toskańskiego⁷¹. Może więc zaprojektował go nadworny architekt Branickiego, Jan Henryk Klemm, który notowany jest w Białymstoku od ok. 1736 r.⁷² Architektura Salonu wykazuje znaczne podobieństwa do prac tego architekta, więc nie jest wykluczone, że jest on jego autorem. Pewności jednak co do tego nie mamy – przede wszystkim dlatego, że nie dysponujemy, w odróżnieniu od pozostałych białostockich budowli ogrodowych, wystarczająco czytelnym wizerunkiem tegoż pawilonu.

W kontekście tych rozważań w sposób naturalny pojawia się z kolei pytanie, kto był projektantem gruntownej przebudowy (czy może nawet stworzenia od nowa?) pałacowego ogrodu w Białymstoku w latach trzydziestych XVIII w. Wcześniejsi autorzy uważali, że ogród ten był dziełem Klemma⁷³. Ostatnio jednak przeważa opinia, że jego twórcą był Deybel⁷⁴. Klemm natomiast sporządzać miał projekty przema-

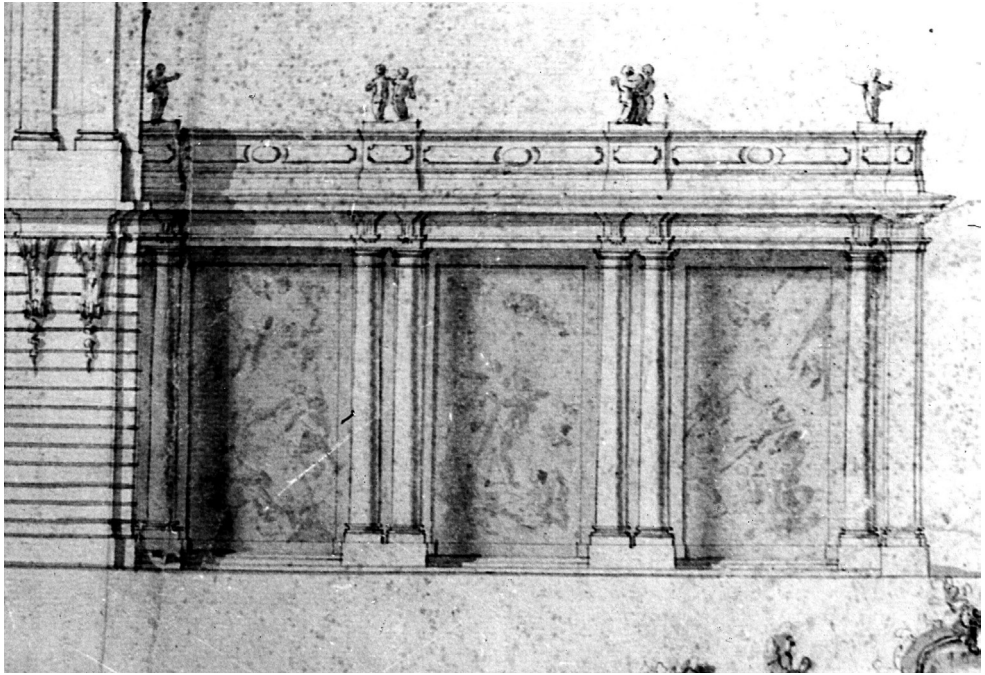
7. Wielki Książę Konstanty w Ogrodzie Branickich w Białymstoku. Akwarela, Ch. Kiel, ok. 1831, fragment, widok na Salon Toskański

Grand Duke Konstantin in the Branicki Garden in Białystok, watercolour, Ch. Kiel, ca. 1831, fragment, view of the Tuscan Salon

8. Elewacja i plan Salonu à l'Italiène w Białymstoku. Rys. projektowy, XVIII w.

Elevation and plan of Salon à l'Italiène in Białystok, project drawing, eighteenth century

9. Elewacja pałacu w Białymstoku od strony ogrodu. Rys. projektowy, lata ok. 1730-1740, fragment, galeria z prawej strony
Elevation of the Palace in Białystok seen from the Garden, project drawing, ca. 1730-1740, fragment, to the right - a gallery

czone do ogrodu białostockiego dopiero od końca lat czterdziestych XVIII w.⁷⁵, gdy Deybel nie pracował już dla Branickiego⁷⁶. Dodajmy, że w tym późniejszym okresie, szczególnie w latach 1754-1755, część badaczy dopuszcza możliwość udziału Pierre'a Ricaud de Tirregaille'a w projektowaniu ogrodu hetmana⁷⁷. W świetle źródeł epistolarnych z tamtych lat opinia ta wydaje się jednak mało prawdopodobna⁷⁸.

Powtarzające się w kolejnych publikacjach przypisywanie Klemmowi autorstwa (przynajmniej częściowego) ogrodów w Białymstoku uzasadnia się z reguły tym, że istnieją archiwalne wzmianki o jego pracach przy innych ogrodach. A jeszcze bardziej tym, że pod ryciną Klemma-Rentza, ukazującą salon w Ogrodzie Górnym, widnieje sygnatura: „Inventé par Mons: Klemme”⁷⁹. Zatrzymajmy się najpierw przy pierwszym z argumentów. Ze źródeł rzeczywiście wynika, że Klemm brał udział w projektowaniu kilku ogrodów: dla Karola Sedlnickiego w Konstancynie (w 1746 r.), Michała Antoniego Sapiehy przy pałacu warszawskim (w 1747 r.) oraz dwukrotnie (nie licząc pałacowego ogrodu białostockiego) dla Jana Klemensa Branickiego - przy pałacu w Warszawie (w 1748 r.) i na stoku wzgórza św. Rocha w Białymstoku (w 1750 r.)⁸⁰.

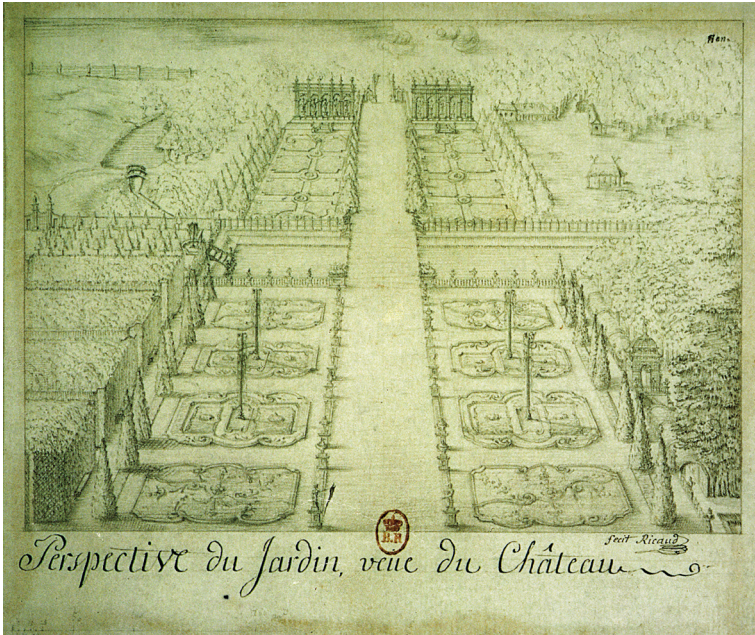
Jeszcze ważniejszy argument za udziałem Klemma w projektowaniu ogrodów przy pałacu białostockim przynosi unikalna w skali nowożytnej Rzeczypospolitej rycina Klemma-Rentza, która odnosi się wprost do tego ogrodu (il. 4)⁸¹. Pochodzi ona z ok. 1750 r., rytowana jednak była na podstawie rysunków, wykonanych

przez Michaela Heinricha Rentza w Białymstoku na przełomie 1746 i 1747 r.⁸² Sporządzając te rysunki, Rantz oparł się na dostarczonym mu projekcie (czy może raczej projektach) Klemma⁸³, stąd też częściowo ukazują stan ogrodu dopiero projektowanego. Przytoczone argumenty potwierdzają więc w zupełności przekonanie, że od końca lat czterdziestych XVIII w. Klemm projektował, wśród innych ogrodów, także ogród przy pałacu w Białymstoku. Sygnatura pod ryciną ukazującą salon Ogrodu Górnego wskazuje wprost na Klemma jako autora „wystroju” tegoż salonu – jego projektu muszą być zatem ukazane na rycinie nowe partery, fontanny oraz liczne rzeźby⁸⁴.

Czy Klemm projektował również obiekty w Ogrodzie Dolnym? Z pewnością tak. Z archiwaliów wiemy (będzie jeszcze o tym mowa), że dozorował on prowadzone w nim prace, na przykład przy gruntownych remontach „altanek”, czy że kierował malowaniem „fresków” w jednej z nich. Możemy zatem łączyć z nim projekty wielu obiektów, które powstawały w Ogrodzie Dolnym od końca lat trzydziestych po lata sześćdziesiąte: balustrady, rzeźby, kaskady, ocembrowania kanałów, budowle trejażowe (zwłaszcza berso), najprawdopodobniej też most na kanale, a także – być może – dworski teatr⁸⁵. Czy znaczy to, że Klemm miał swój udział również w projektowaniu całego ogrodowego założenia? Chyba nie – zasadnicza kompozycja białostockich ogrodów powstała zapewne w latach dwudziestych–trzydziestych XVIII w., a więc jeszcze przed jego przybyciem do Białegostoku. Jest jednak prawdopodobne, że projektował w latach późniejszych poszczególne fragmenty owego założenia.

Ogród przy pałacu białostockim zasadniczy swój kształt przybrał w końcu lat trzydziestych XVIII w. W latach 1746–1747, jak wskazuje rycina Klemma–Rentza (il. 4), powstał projekt wzbogacenia ogrodu, który realizowano z pewnymi zmianami w latach pięćdziesiątych, a kontynuowano go jeszcze w latach sześćdziesiątych. W Ogrodzie Dolnym prace te obejmowały przede wszystkim remonty, nieraz bardzo gruntowne. Minęło już bowiem 15–20 lat od wspomnianej przebudowy ogrodu, tak że budowle ogrodowe, wznoszone w większości z dość nietrwałych materiałów, jak drewno i mur pruski, wymagały znacznego remontu, a nawet odtworzenia. Pojawiły się też zupełnie nowe, bardzo poważne inwestycje – most przerzucony nad Ogrodem Dolnym, który łączył salon parterów przed pałacem z parterowym również ogrodem położonym za kanałem oraz, już w latach sześćdziesiątych, teatr dworski, zbudowany wprawdzie na terenie Zwierzyńca Jeleni, jednak boczną elewacją przylegającą do Ogrodu Dolnego.

Dla prac prowadzonych w latach pięćdziesiątych szczególnie ważny był rok 1752. Wtedy bowiem, we wrześniu, oczekiwano w Białymstoku wizyty króla Augusta III, który powracając z grodzieńskiego sejmku, miał się tu zatrzymać na kilka dni⁸⁶. Trzy miesiące wcześniej Branicki otrzymał z jego rąk godność hetmana wielkiego koronnego⁸⁷. Na przyjazd króla przedsięwzięto szczególne przygotowania – Branicki chciał bowiem przyjąć monarchę na poziomie prawdziwie „hetmańskim”⁸⁸. Uszyto zatem służbie dworskiej nowe liberie, zatrudniono nowego paszтетnika, wypożyczono z Warszawy cukiernika i sprowadzono z Paryża kucharza⁸⁹, a także odnowiono Pokój Królewski w pałacu⁹⁰. Przeprowadzono jednak i poważniejsze prace – zmieniono niektóre obicia w pokojach pałacu i uzupełniono ich wyposażenie, a nawet wykonano nowy wystrój miejscowego kościoła⁹¹.

10. Widok ogólny ogrodu w Białymstoku od strony pałacu. Rys. P. Ricaud de Tirregaille, ok. poł. 1752–poł. 1754
General view of the Garden in Białystok seen from the Palace, drawing: P. Ricaud de Tirregaille, ca. middle of 1752–middle of 1754

Największych przeobrażeń dokonano jednak w 1752 r. w pałacowym ogrodzie. Wybudowano tam bowiem murowany most⁹², który połączył salon parterów w Ogrodzie Górnym z położonym już na terenie Zwierzyńca Jeleni tak zwanym ogrodem „na górze” (il. 10)⁹³. Związane z tym było przeniesienie posągów Gładiatorów, stojących dotąd na skraju ogrodowego tarasu (il. 4), na koniec mostu, two-

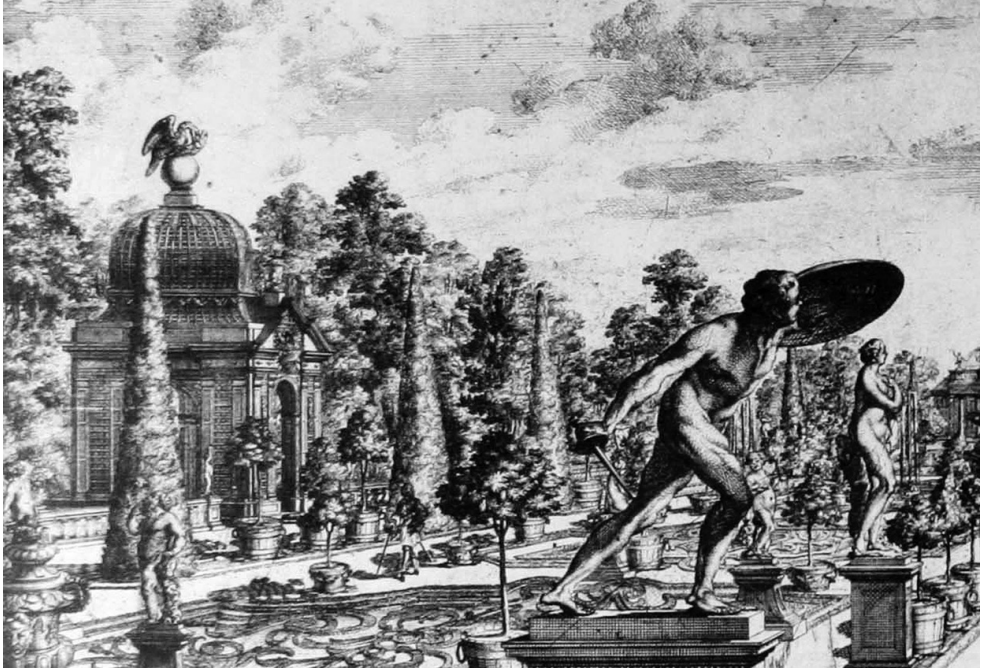

11. Plan miasta Białegostoku, prusko-rosyjski, 1810 („petersburski”), fragment, Ogród Dolny, okolice mostu (“St. Petersburg”) **Prussian-Russian plan of the town of Białystok, 1810, fragment, Lower Garden, area of the bridge**

rząc w ten sposób nową bramę do Zwierzyńca Jeleni. Na ich miejscu ustawiono natomiast nowe rzeźby sfinksów⁹⁴. Musiano przy tym zlikwidować znajdującą się tu wcześniej fontannę „z jeleniem” (il. 4). Budowa mostu pociągnęła za sobą także przeniesienie schodów prowadzących do Ogrodu Dolnego na drugą stronę kanału (il. 11)⁹⁵. Nowy most i jego otoczenie widoczne są na rysunku de Tirregaille’a (il. 10), który możemy datować na czas od połowy 1752 do połowy 1754 r.⁹⁶ Widnieje on również na wszystkich starych planach Białegostoku (il. 1–2, 11)⁹⁷.

Z budową mostu związane były także prace przy kanałach, o których czytamy w pozostałych wzmiankach archiwalnych z tamtych lat, odnoszących się do Ogrodu Dolnego. W październiku 1752 r. Józef Sękowski informował hetmana: „w Dolnym Ogrodzie nad kanałem, gdzie było potrzeba, ziemi dobrej do szpalerów, wykopano złe, a dobrej na to miejsce przywieziono”⁹⁸. Kanału dotyczyła również notatka Branickiego z września 1753 r.: „Kanał przyczynić do mostu”⁹⁹. Na przełomie 1752 i 1753 r. hetman planował z kolei jakieś poważne prace przy ogrodowej kaskadzie. Dowiadujemy się o tym z listu Jana Wyszyńskiego z grudnia 1752 r., w którym donosił, że w Zamościu został zawarty kontrakt z kamieniarzem „na kaskadę do ogrodu białostockiego”¹⁰⁰. Urządzono ją jednak nie w 1753 r., lecz dopiero w marcu następnego, 1754 r., gdy skończyły się już wiosenne roztopy i kamieniarz mógł wyruszyć z ładunkiem do Białegostoku¹⁰¹. Z korespondencji nie wynika jasno, o którą kaskadę wówczas chodziło. Na rysunku de Tirregaille’a, powstałym, jak pamiętamy, pomiędzy połową 1752 r. a połową 1754 r., na osi Altany Chińskiej widoczna jest w dalszym ciągu stara kaskada (il. 10). Poza tym wiemy, że nowa kaskada została zbudowana w tym miejscu dopiero jesienią 1756 r. (będzie jeszcze o tym mowa). Na rysunku de Tirregaille’a zauważyć można jednak jeszcze jedną kaskadę, znajdującą się przy Altanie pod Orłem (il. 6) i to pewnie do niej przywieziono „kamienie” z Zamościa¹⁰². Pojawia się wszakże pytanie, z jakiego powodu nastąpiło roczne opóźnienie w jej zamontowaniu. Kaskada ta, jak wiemy z inwentarza z 1771–1772 r., służyła „do wypuszczania z ziemi wody od fontann do kanałów w Dolnym Ogrodzie”¹⁰³. Ze źródeł wiemy, że wiosną 1754 r. w salonie Ogrodu Górnego wymieniano urządzenia hydrauliczne dostarczające wodę do znajdujących się tam fontann¹⁰⁴. Nic więc dziwnego, że z przebudową kaskady postanowiono zaczekać do tej właśnie wiosny. Być może jednak prace przy owej kaskadzie powiązane były nie tylko z budową mostu (i towarzyszącą jej regulacją kanałów) oraz z układaniem nowych rur w ogrodowych parterach. Kaskada ta stanowiła także integralną część Altany pod Orłem – w inwentarzu z 1771–1772 r. określono ją przecież jako „kaskadę małą pod tosz Altanką [pod Orłem]”. Altanę tę w 1755 r. poddano gruntownemu remontowi (o czym będzie za chwilę), więc może i to wpłynęło na podjęcie decyzji, by przeprowadzić jej rekonstrukcję. Dodajmy, iż nie można wykluczyć, że „kamienie” z Zamościa przeznaczone były do kaskady znajdującej się przed Altaną Chińską i że gdzieś złożone przeleżały nie rok, lecz ponad dwa lata aż do października 1756 r.

Wkrótce po pracach przy moście, kanałach i przy jednej z kaskad przeprowadzono w ogrodzie białostockim remonty dwu „altanek”: Altany pod Orłem i Pawilonu nad Kanałem. Zbudowane one były z nietrwałych materiałów – z pruskiego muru i z drewna¹⁰⁵. Dość licznie zachowane źródła archiwalne z jesieni 1755 r. nie pozostawiają w tym względzie żadnych wątpliwości – „altanek” nie wybudowano

12. Widok na salon parterów Ogrodu Branickich od strony kanału. Ryc., rys. i ryt. M.H. Rentz, proj. J.H. Klemm, ok. 1746-1750, fragment, widok na Altanę pod Orłem i Ogród Dolny
View of the parterres salon of the Branicki Garden from the canal, engraving, drawing and print: M. H. Rentz, project: J.H. Klemm, ca. 1746-1750, fragment, view of the Under the Eagle Pavilion and the Lower Garden

wówczas od nowa¹⁰⁶, lecz je gruntownie wyremontowano. Skoro wymagały tak poważnych prac, musiały powstać dużo wcześniej, najprawdopodobniej w drugiej połowie lat trzydziestych. Dowiadujemy się o tym z listów skierowanych w tym czasie do hetmana Branickiego. O Altanie pod Orłem (il. 12, 6), określanej w archiwaliach najczęściej jako „klatka” i „altanka klatkowa”¹⁰⁷ oraz „altanka treliazowa”, czytamy w raporcie Feliksa Pryncypattego z 9 października 1755 r.:

Szulc stolarz w tym tygodniu o piątku, sobocie deklaruje skążyć ze wszystkim klatkę w ogrodzie. Grontownie, dobrze i należycie wyreparowana, tak będzie trwała jak i nowa. Sam assekuje tenże stolarz, jakoż i ja sam widzę, ze wszystkim obwarowana mocno, jak trzeba. Od stolarskiej roboty i snycerskiej, gdzie są nowe sztuki wprawione, kazałem malarczykom gront dawać, dlatego kiedy przyjdzie na wiosnę odnawiać zielono, to jeden color będzie trwać, a blacharz zaraz, gdzie potrzeba blachą obje z wierzchu i ze środka, jak przedtym było¹⁰⁸.

Tego samego dnia list wysłał także Kasper du Chaine, który pisał: „Snycerze [...] armaturę i ornamenta do altanki treliazowi poprawili”¹⁰⁹.

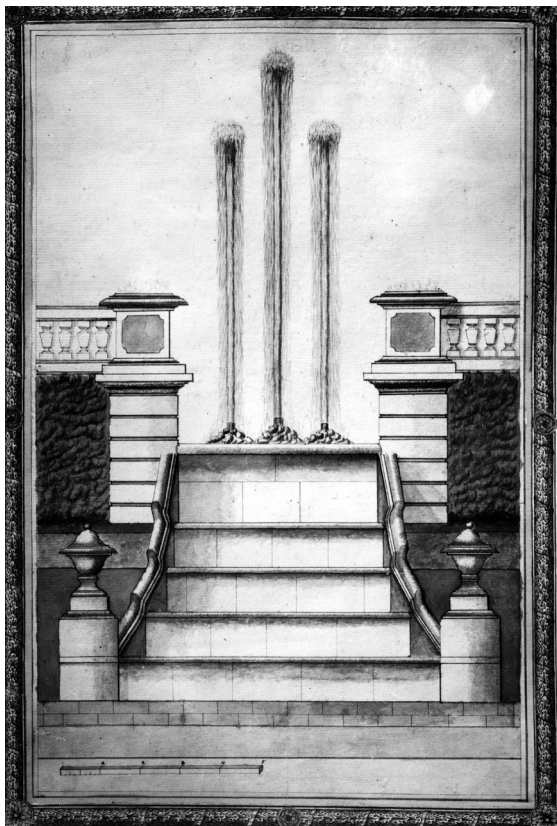
Obaj ci oficjaliści oraz Józef Woynarowski przesyłali hetmanowi informacje także o pracach przy Pawilonie nad Kanalem (il. 5)¹¹⁰. Dnia 14 maja 1755 r. Pryncypatty relacjonował: „Był mularz Wondolowicz i pomiarkował, że wystarczy tych kamieni na fundament podmurowania tej altanki”¹¹¹. Szerzej o tym pisał dwa dni później Woynarowski:

Altanka nad kanałem dziś do południa w wadze swojej należytej będzie ustawiona. Podwaliny zaraz po południu zaprowadzać będą i w którą zaprowadzą, zaraz mularze onę podmurowywać będą dosyć. Lorentz deklaruje, że jutro wszystko od fundamentu do podwalin skończono będzie, że przez Święta w swojej już należytej stać będzie mocy¹¹².

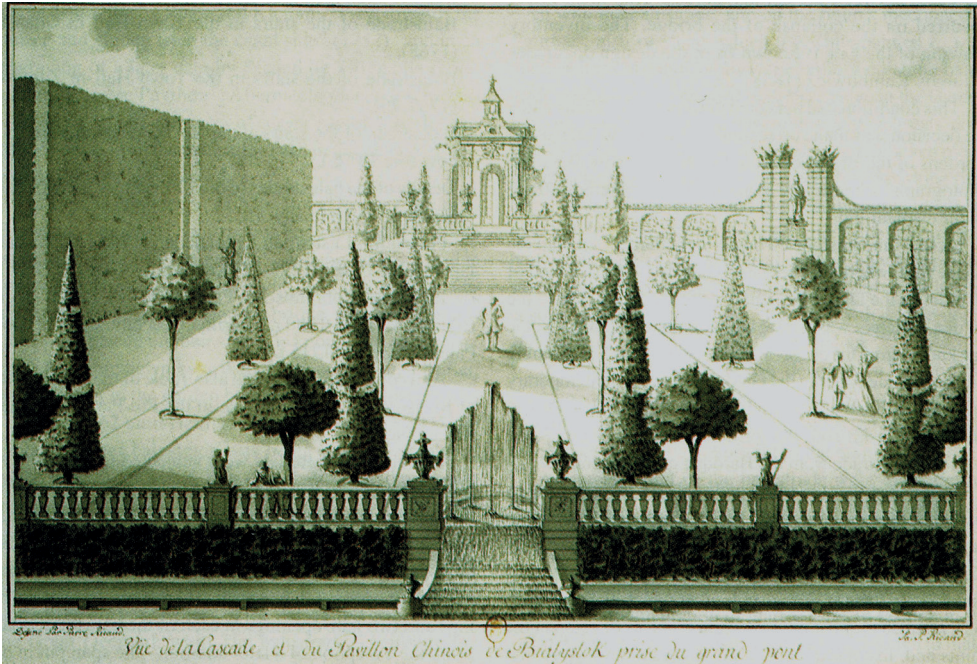
W kolejnych listach, z jesieni tego samego roku, mowa już jest o dekorowaniu pawilonu i to zarówno zewnątrz, jak i wewnątrz. Dnia 25 września du Chaine donosił: „Malarz Herliczko salę w Dolnym Ogrodzie dokończy, drudzy zaś malarze pomagają mu lambry malować”¹¹³. Po czterech dniach, 29 września, Woynarowski raportował Branickiemu: „Snycerz Wojciech [...] teraz robi do altanki kroksztyny”¹¹⁴. Trzy dni później, już w październiku, zdawał relację Pryncypatty: „Malarz Herliczka w altance sal skończył, w pokoiku i w sionkach, jako da informacją Imć Pan Klem, tak będzie malował”¹¹⁵.

Z jesieni 1755 r. posiadamy jeszcze dwie inne informacje, nieodnoszące się już do „altanek”. Mianowicie, 10 października du Chaine pisał: „Wiśniewski ogrodnik drzewa w Dolnym Ogrodzie, gdzie brak było, ponadsadzał”¹¹⁶. Z kolei 26 tego miesiąca Pryncypatty donosił, że „Jędrzej cieśla w tym tygodniu zaczął robić przy szopie, gdzie będą stali baty”¹¹⁷. Ta druga wzmianka dotyczy jednak Ogrodu Dolnego tylko pod warunkiem, że chodzi w niej o „szopę” na stateczki na kanale w tymże ogrodzie, a nie o taką budowlę na Wielkim Stawie¹¹⁸.

W następnym, 1756 r. wykonano w Ogrodzie Dolnym kolejną dużą pracę, wciąż jeszcze powiązaną, choć tylko pośrednio, z wcześniejszą regulacją tamtejszych kanałów. Gruntownie przebudowano w nim wówczas kaska-

13. Kaskada przed Altaną Chińską w Ogrodzie Branickich w Białymstoku. Rys. projektowy, XVIII w.
Cascade in front of the Chinese Pavilion in the Branicki Garden in Białystok, project drawing, eighteenth century

14. Widok na kaskadę i Altanę Chińską w Białymstoku z mostu ogrodowego. Rys. P. Ricaud de Tirregaille, ok. poł. 1752–poł. 1754

View of the cascade and the Chinese Pavilion in Białystok seen from the Garden bridge, drawing: P. Ricaud de Tirregaille, ca. middle of 1752–middle of 1754

dę znajdującą się na osi Altany Chińskiej. Poprzednią kaskadę, z fontanną po środku, pochodzącą z lat trzydziestych, zobaczyć można na rysunku projektowym z XVIII w. (il. 13)¹¹⁹ oraz na dwu widokach białostockiego ogrodu rysowanych przez de Tirregaille'a (il. 14, 10)¹²⁰. Kaskada ta wygląda na nich bardzo okazale, w rzeczywistości jednak pojawiały się znaczne trudności z jej funkcjonowaniem – ciśnienie napływającej do niej wody było bowiem ciągle zbyt słabe¹²¹. W październiku 1753 r. du Chaine pisał hetmanowi:

Wody do fontanny w kaskadzie żadną miarą machina przy młynie będąca dodawać nie chce i wątpi Jm. Pan Kapitan [Ricaud de Tirregaille], aby kiedy dostatecznie dodawała, dla zbyt dalekiej odległości, trzeba najmniej dwie kadzie wody do napełnienia tylko rur; cały dzień koło szło, a nie mogliśmy widzieć wody, żeby chociaż na ćwierć łokcia z fontanny wytryskała¹²².

Z kaskady tej zatem zrezygnowano i urządzono nową, znacznie skromniejszą, w której tylko jeden strumień wody spływał z paszczy delfina (określonego w *Inwentarzu* jako „Neptun”) do miski i dalej do kanału (il. 15)¹²³. O budowie nowej kaskady w 1756 r. dowiadujemy się ze wzmianki w liście Branickiego do Adama Bujakowskiego: „Kamieniarz Niemiec [...] kaskadę w Dolnym Ogrodzie już zakończył”¹²⁴. Rok 1756 jako czas przebudowy kaskady przed Altaną Chińską nie może

15. Kaskada na osi Altany Chińskiej. Fot. sprzed 1939
Cascade on the axis of the Chinese Pavilion, photo: before 1939

być przy tym przypadkowy – w roku poprzednim uruchomiono bowiem położoną w Zwierzyńcu Jeleni nową „machine”, która służyć miała do zasilania ogrodowych fontann¹²⁵.

W hetmańskiej korespondencji z 1756 r. odnaleźć możemy jeszcze inne informacje o pracach prowadzonych w Ogrodzie Dolnym: o jakiejś, dość poważnej, „robocie” przy moście, o sadzeniu grabów w okolicach Pawilonu nad Kanalem oraz o łabędziach i kaczkach pływających po ogrodowych kanałach. Dnia 13 marca Pryn-cypatty donosił: „Dwóch cieśli u mostu w ogrodzie robili przy Lorensie, grabarze swoją robotę tamże zakończyli [...]. Wołowi parobcy fabryczni w tym tygodniu wozili do mostu w ogrodzie gruz i piasek”. Dwa tygodnie później, 26 marca, ten sam oficjalista relacjonował: „Ta grabina, która jest sadzona przeciwko altanki, ogrodnik ma miejsce, gdzie sadzona będzie” (chodzi tu prawdopodobnie o strzyżone szpale-ry wzdłuż kanału¹²⁶) i dalej: „Łabędzie i kaczki z Bażantarni Adam [Bujakowski] na kanały sprowadził, na których lodu nic nie ma”¹²⁷.

Główną ogrodową inwestycją lat sześćdziesiątych XVIII w. było wzniesienie dworskiego „Operhauzu”. Wybudowano go w latach 1762–1763¹²⁸. Wprawdzie teatr ten znajdował się na terenie Zwierzyńca Jeleni, powiązany był jednak dość mocno z Ogrodem Dolnym. „Komediałnia” (bo i tak teatr ów bywał nazywany) nie tylko przylegała do niego jednym bokiem i można było z tej strony wejść do niej bocznymi drzwiami, ale wspierając ją przypory, a jeszcze bardziej dwie bliźniacze murowane arkady z rzeźbionymi wazonami na wierzchu, położone już były na jego terenie (il. 16)¹²⁹.

Drugą, może jeszcze większą, inwestycją tamtych lat była stopniowa wymiana drewnianej balustrady, zamykającej taras Ogrodu Górnego, na kamienną.

16. Plan miasta Białegostoku, prusko-rosyjski, 1810 („petersburski”), fragment, Ogród Dolny, okolice teatru (“St. Petersburg”) Prussian-Russian plan of the town of Białystok, 1810, fragment, Lower Garden, surrounding of the theatre

Równocześnie z balustradą odkuwano także przeznaczone na nią liczne rzeźby puttów i waz. Wzmianki na ten temat odnajdujemy w archiwaliach z lat 1762–1772. Szczególnie interesująca jest informacja zawarta w liście Branickiego z września 1762 r., że drewniane putta na starej balustradzie były złożone¹³⁰. Prace przy wymianie balustrady wymagały tak długiego czasu, że ostatni jej odcinek, na moście, nie był jeszcze gotowy w chwili śmierci hetmana¹³¹.

Archiwalia z lat sześćdziesiątych zawierają także inne wiadomości. W październiku 1760 r. Bujakowski pisał: „Czarną ziemię spodem i wierzchem podsypali w Dolnym Ogrodzie nad kanałem, gdzie było potrzeba i koło altanki, gdzie berzo było, wszędzie ponasadzali lipinę”¹³². W cytowanym liście wymienione zostało berso (inaczej bindaż), które wcześniej przysłała mur oporowy po obu stronach Altany pod Orłem. Ma to dla nas istotne znaczenie, gdyż poza tą wzmianką, samą w sobie dość zresztą niejasną, jedynym źródłem mówiącym o białostockim bindażu, niepozostawiającym tym razem żadnych wątpliwości, jest rysunek de Tirregaille’a (il. 6), pochodzący najprawdopodobniej z lat 1752–1754. W inwentarzu sporządzonym po śmierci Jana Klemensa Branickiego o berso już się bowiem nie wspomina. Wiemy zatem, że bindaż w Ogrodzie Dolnym istniał na początku lat pięćdziesiątych XVIII w., co wcale nie znaczy, że nie mógł powstać wcześniej, nawet w końcu lat trzydziestych. Wiemy również, iż w czasie spisowania inwentarza, a więc w latach 1771–1772, już go nie było. Wzmianka w liście Bujakowskiego pozwala nam więc tę ostatnią datę doprecyzować – berso zostało rozebrane już ok. 1760 r.¹³³ Dowiadujemy się z niej jeszcze, że na miejscu bindażu zasadzono lipy. Upewnia nas to w przekonaniu, że szpalery drzew rosnących przy samym kanale musiały być też lipowe. Z lat sześćdziesiątych pochodzi także informacja, zawar-

ta w listach Bujakowskiego z 1763 r., że „grabarska robota” w Ogrodzie Dolnym zacznie się „nie prędzej [...] jak po S. Janie” i że jesienią miano „cambrować kanał przed apartamentem JO JEMci Dobrodziki”, czyli w pobliżu tak zwanego Pawilonu Pani Krakowskiej¹³⁴.

Stan Ogrodu Dolnego w chwili śmierci hetmana Branickiego został skrupulatnie udokumentowany w inwentarzu spisany w latach 1771–1772¹³⁵. Współczesną rekonstrukcją Ogrodu Dolnego z tamtych czasów, zawierającą jego szczegółowy opis i ukazującą jego treści ideowe, przedstawił autor niniejszego artykułu w obszernym opracowaniu opublikowanym w 2014 r.¹³⁶

PRZYPISY

- ¹ J. Nieciecki, *Dokumentacja naukowo-historyczna Ogrodu Dolnego w Ogrodzie Branickich w Białymstoku*, Białystok 2013 [mps]; tenże, *Rewaloryzacja Ogrodu Branickich w Białymstoku. Ogród Dolny – zakres i rodzaj prac rewaloryzacyjnych*, Białystok 2014 [mps]; oba w: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku, Archiwum. Druga część tego opracowania została wkrótce potem wydana drukiem: tenże, *Rewaloryzacja Ogrodu Dolnego w Ogrodzie Branickich w Białymstoku. Propozycja zakresu i rodzaju prac*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2014, z. 20, s. 6–118. Artykuł niniejszy stanowi poprawioną i rozszerzoną (o dzieje ogrodu po śmierci J.K. Branickiego) wersję pierwszej części opracowania (z 2013 r.).
- ² B. Tomecka, A. Walkiewicz, *Białystok. Park przy pałacu Branickich. Studium historyczno-przestrzenne*, Białystok 1987, s. 59–60, 71, [mps w:] Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku, Archiwum.
- ³ E. Kowecka, *Dwór „najrządzniejszego w Polsce magnata”*, Warszawa 1991, s. 140–142. W opisie Ogrodu Dolnego autorka popełniła wiele błędów.
- ⁴ D. Sikora, *Ogród Branickich w Białymstoku. Koncepcja rewaloryzacji*, Warszawa 2007, s. 33–35, [mps w:] Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku, Archiwum; też, *Konserwacja Ogrodu Branickich w pracach Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków [w:] Parki i ogrody zabytkowe, ochrona i konserwacja. Ogród Branickich w Białymstoku, historia rewaloryzacji, wydanie pokonferencyjne, Pałac Branickich w Białymstoku, 8–9 września 2010*, Białystok 2011, s. 37, 41–44; też, *Konserwacja ogrodów regularnych XVII i XVIII w.*, Warszawa 2011, s. 69–70, 74–76.
- ⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Roskie (dalej: AGAD, ARos), 122 (sygn. tymczasowa, d. 82), *Inwentarz dóbr wszystkich [...] po śmierci Jana Klemensa [...] Branickiego [...] w roku tysięcznym siedemsetnym siedemdziesiątym drugim spisany* (dalej: *Inwentarz*), k. 66^v–68. Część *Inwentarza* odnosząca się do pałacu i ogrodu białostockiego wydrukowano, opatrując komentarzem, w: K. Łopatecki, W. Walczak, *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 1, cz. 1, *Inwentarze z XVII i XVIII stulecia*, Białystok 2012, s. 128–274 (o Ogrodzie Dolnym s. 260–263).
- ⁶ Wcześniejsze drobne wzmianki o Ogrodzie Dolnym znajdują się między innymi w: Н.П. Авенариус, *Исторический очерк Белостокского института благородных девиц 1841–1891*, Белосток 1891; Z. Dunin-Kozicki, *Białystok w XVIII wieku*, „Kwartalnik Litewski” 1910, R. 1, t. 3, s. 59–80; Г.К. Лукомский, *Белостокский дворец*, „Старые Годы” 1915, nr 3, s. 3–34; H. Mościcki, *Białystok. Zarys historyczny*, Białystok 1933.
- ⁷ J. Glinka, *Pałac białostocki Jana Klemensa Branickiego, hetmana wielkiego koronnego kasztelana krakowskiego – architektura, parki*, „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 1938/39, t. 3, s. 41–47 (opublikowany też, lecz na podstawie maszynopisu Glinki znajdującego się w *Tekach Glinki* [zob. niżej], t. 471, „Białostoczczyzna” 1992, nr 4, s. 20–23); tenże, *Plan Białegostoku w końcu XVIII stulecia [w:] Studia z historii budowy miast*, Warszawa 1955, s. 219–220; tenże, *Zamek obronny w Białymstoku na przełomie XVI i XVII wieku*, „Rocznik Białostocki” 1961, t. 2, s. 53–96; tenże, *Prace Jana Zygmunta Deybla w ramach mecenatu Jana Klemensa Branickiego*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1961, R. 23, z. 4, s. 385–390; *Teki Glinki*: zbiór wypisów archiwalnych Jana Glinki zebranych w 512 tekach w: Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie, Archiwum.
- ⁸ T. Zielińska, *Katalog Tek Glinki*, cz. 1–3, Warszawa 1969–1971.

- ⁹ E. Żyłko, *Mecenat artystyczny hetmana Jana Klemensa Branickiego i Elżbiety z Poniatowskich Branickiej (ca 1709–1809)*, Warszawa 1963, [mps w:] Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Dział Rękopisów.
- ¹⁰ W. Hentschel, *Die Sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen*, t. 1–2, Berlin 1967 (o Pawilonie nad Kanalem: t. 1, s. 397–398, 492).
- ¹¹ T. Szyburska, *Białystok. Zespół pałacowy d. Branickich. Dokumentacja historyczno-architektoniczna*, Warszawa 1972, [mps w:] Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku, Archiwum.
- ¹² A. Oleksicki, *Rozwój przestrzemny i struktura ludności Białegostoku w XVIII wieku* [w:] *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI–XVIII w.*, red. A. Wyrobisz, [Białystok] 1981, s. 31–90.
- ¹³ E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Ogrody Białegostoku do 1939 r.*, „Białostoczczyzna” 1995, nr 4, s. 48–81; E. Bończak-Kucharczyk, K. Kucharczyk, J. Maroszek, *Parki i ogrody zabytkowe w krajobrazie kulturowym Podlasia. Katalog parków i ogrodów zabytkowych dawnego województwa białostockiego, stan z 1988 r.*, Białystok 2000.
- ¹⁴ A. Oleńska, *Analiza kompozycji i dekoracji ogrodu przy pałacu Jana Klemensa Branickiego w Białymstoku* [w:] *Ogród Branickich w Białymstoku. Badania – Projekty – Realizacja – 1998* („Studia i Materiały – Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu. Ogrody” 4/10), Warszawa 1998, s. 23–76; też, *Jan Klemens Branicki „Sarmata nowoczesny”. Kreowanie wizerunku poprzez sztukę*, Warszawa 2011.
- ¹⁵ P. Wątroba, *Trzy ogrody Podlasia w świetle rysunków Pierre’a Ricaud de Tirregaille’a odnalezionych w Bibliothéque Nationale de France*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2001, R. 63, z. 1–4, s. 265–281.
- ¹⁶ J. Nieciecki, *Wzajemne przenikanie się przestrzeni pałacowej i ogrodowej na przykładzie osiemnastowiecznej rezydencji białostockiej* [w:] *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. 3, red. J. Lilejko, Lublin 2000, s. 263–304; tenże, „Polski Wersal” – *Białystok Jana Klemensa Branickiego*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2001, r. 63, z. 1–4, s. 295–314; tenże, *Plan rezydencji białostockiej w czasach Jana Klemensa Branickiego*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2001, z. 7, s. 48–59; tenże, *Koleje życia Antoniego Herliczki, malarza polskiego XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 2006, t. 54, z. 4, s. 225–290.
- ¹⁷ W. Wróbel, *Działalność Stefana Mikolaja Branickiego herbu Gryf w Białymstoku w latach 1689–1709*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2008, z. 14, s. 40–80.
- ¹⁸ M. Sokół, *Inwentarz majątności Białegostoku z należącymi folwarkami. Słów kilka o dworze i folwarkach białostockich w 1645 roku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2010, z. 15–16, s. 83–98.
- ¹⁹ K. Łopatecki, W. Walczak, *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 1., cz. 1 i 2; ciż sami, *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 2, lata 1802–1809, Białystok 2015.
- ²⁰ A. C. Dobroński, *Białystok w latach 1796–1864* [w:] *Historia Białegostoku*, red. A.C. Dobroński, Białystok 2012, s. 213–280.
- ²¹ K. Łopatecki, W. Walczak, *The history of Branicki Palace until 1809. The influence of “Versailles of Podlasie” on the development of Białystok*, Białystok 2015. O Ogrodzie Dolnym za czasów J.K. Branickiego na s. 134–135, 139.
- ²² Poza wymienionymi już dokumentacjami T. Szyburskiej oraz B. Tomeckiej i A. Walkiewicz, *Ogrodu Dolnego* dotyczą następujące opracowania: B. Kozula, *Białystok. Park Branickich. Inwentaryzacja małej architektury w ogrodzie pałacu*, Wrocław 1975 [mps]; J. Szymański, *Dawny ogród Branickich. Inwentaryzacja dendrologiczna pow. 10 ha*, Wrocław 1975 [mps]; tenże, *Białystok. Ogród przy pałacu Branickich. Plan ogólny zagospodarowania terenu. Założenia techniczno-ekonomiczne (pow. 9,5 ha)*, Wrocław 1976 [mps]. Opracowania przechowywane w: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku, Archiwum.
- ²³ E. Zeller-Narolewska, *Zespół pałacowo-ogrodowy Branickich w Białymstoku*, karta ewidencyjna zabytku, [Białystok] 2001, nr inw. 3227; Z. Cybulko, *Pawilon tokański w zespole pałacowym Branickich*, karta ewidencyjna zabytku, [Białystok] 2001, nr inw. 3271. Karty przechowywane w: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku, Archiwum.
- ²⁴ *TeKi Ciołka – Ogrody*, pl. 1582, 1584, 1585, 1611, 1613, 1616–1631, w: Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie, Archiwum; *Rekonstrukcja parku przy pałacu Branickich w Białymstoku. Plansza podstawowa*, opr. S. Bukowski, w: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku, Archiwum, nr inw. 1385; D. Sikora, *Z archiwum Stanisława Bukowskiego* [w:] *Ogród Branickich w Białymstoku. Badania – Projekty – Realizacja – 1999–2000* („Studia i Materiały – Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu. Ogrody” 9/15), Warszawa 2000, s. 59–80; też, *IV posiedzenie Międzynarodowej Rady ds. Ogrodów Branickich w Białymstoku i Choroszczy. Materiały informacyjne dot. Ogrodu Branickich w Białymstoku*, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Warszawa 2001 [mps], s. nlb.; S. Wicher, *Twórczość architektoniczna Stanisława Bukowskiego na tle epoki*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2004, z. 10, s. 216; tenże, *Życie i twórczość Stanisława Bukowskiego (1904–1979)*, Białystok 2009, s. 44–46.

- ²⁵ D. Sikora, *Ogród Branickich w Białymstoku. Koncepcja rewaloryzacji*. Streszczenie tejże koncepcji autorka zamieściła w: *taż, Konserwacja ogrodów regularnych XVII i XVIII w.*, s. 61–90.
- ²⁶ Wykaz źródeł ikonograficznych, kartograficznych oraz inwentarzy odnoszących się do białostockiego Ogrodu Dolnego w: J. Nieciecki, *Rewaloryzacja Ogrodu Branickich w Białymstoku*, s. 11, 104–105.
- ²⁷ Wykaz artykułów z lat 1997–2013, w których opublikowane zostały wyniki badań archeologicznych mających znaczenie dla białostockiego Ogrodu Dolnego w: J. Nieciecki, *Rewaloryzacja Ogrodu Branickich w Białymstoku*, s. 10, 103–104. Po 2013 r. ukazał się jeszcze artykuł: L. Pawlata, *Wyniki badań archeologicznych przy kaskadach w ogrodzie Branickich w Białymstoku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2017, z. 23, s. 122–143.
- ²⁸ J. Nieciecki, *Rewaloryzacja Ogrodu Dolnego*. Część pierwsza opracowania powstałego na zlecenie Urzędu Miejskiego w Białymstoku, zawierająca historię Ogrodu Dolnego do śmierci J.K. Branickiego, powstała już w 2013 r. (tenże, *Dokumentacja naukowo-historyczna Ogrodu Dolnego*).
- ²⁹ *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 12, *Województwo podlaskie (białostockie)*, z. 2, *Miasto Białystok*, red. M. Zgliński, A. Oleńska, Warszawa 2015 (dalej: KZSP, *Białystok*), s. 120–121, 124–125.
- ³⁰ J. Maroszek, *Dzieje Białegostoku w latach 1547–1692* [w:] *Historia Białegostoku...*, s. 54–55; W. Wróbel, *Pierwszy raport z badań piwnic pałacu Branickich*, „Medyk Białostocki” 2012, nr 109), s. 25. Autorzy katalogu *Miasto Białystok* dopuszczają możliwość powstania pierwszego dworu w tym miejscu już za czasów Mikołaja Michnowicza zwanego Bakalarzem, wnuka Jakuba Raczki Tabutowicza, pierwszego historycznego właściciela dóbr białostockich (zmarłego w 1520 lub 1528 r.), a nawet wcześniej, za Wacława Raczkowicza, syna Raczki (zmarłego w 1462 r.). Wskazywać na to mogą datowane na XV–XVI w. pozostałości dworu, odnalezione podczas badań archeologicznych na terenie pałacowego dziedzińca wstępnego (KZSP, *Białystok*, s. XV, 89).
- ³¹ K. Łopatecki, W. Walczak, *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 1, cz. 1, s. 81–87; KZSP, *Białystok*, s. 89–90.
- ³² M. Sokół, *Inwentarz majątności Białegostoku z należącymi folwarkami...* Inwentarz opublikowany został tamże, s. 90–93, także w: K. Łopatecki, W. Walczak, *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 1, cz. 1, s. 119–127.
- ³³ O znaczeniu staropolskiego terminu „kamienica” pisze Irena Rolska-Boruch w: „*Domy pańskie*” na Lubelszczyźnie od późnego gotyku do wczesnego baroku, Lublin 2003, s. 13–20.
- ³⁴ M. Sokół, *Inwentarz majątności Białegostoku z należącymi folwarkami...*, s. 90–92, 86–88.
- ³⁵ U. Stankiewicz, *Wyniki badań archeologicznych prowadzonych przez Muzeum Podlaskie w Białymstoku na terenie rezydencji Branickich* [w:] *Parki i ogrody zabytkowe, ochrona i konserwacja...*, s. 148–159; I. Kryński, *Wyniki badań archeologicznych prowadzonych przez Muzeum Podlaskie w Białymstoku na terenie rezydencji Branickich. Badania dziedzińca wstępnego – osada kultury ceramiki kreskowanej* [w:] *Parki i ogrody zabytkowe, ochrona i konserwacja...*, s. 160–171.
- ³⁶ Glinka, *Zamek obronny...*, s. 61; E. Bończak-Kucharczyk, K. Kucharczyk, J. Maroszek, *Parki i ogrody zabytkowe w krajobrazie kulturowym Podlasia...*, s. 28.
- ³⁷ E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Ogrody Białegostoku...*, s. 52–53; E. Bończak-Kucharczyk, K. Kucharczyk, J. Maroszek, *Parki i ogrody zabytkowe...*, s. 27.
- ³⁸ M. Sokół, *Inwentarz majątności Białegostoku z należącymi folwarkami...*, s. 92.
- ³⁹ Na podobnym terenie lokalizują ogród dworski autorzy katalogu *Miasto Białystok*. Ich zdaniem położony on był „za dworem, w miejscu późniejszych ogrodów użytkowych i oranżerii oraz boskietu” (KZSP, *Białystok*, s. 90). Natomiast M. Sokół w miejscu tym umieszcza zwierzyńiec – znajdować się on miał „na południowy zachód od dworu” (taż, *Inwentarz majątności Białegostoku z należącymi folwarkami...*, przypis 52 na s. 96).
- ⁴⁰ Tak też uważają Ewa Bończak-Kucharczyk i Józef Maroszek (*Ogrody Białegostoku...*, s. 53) oraz autorzy katalogu *Miasto Białystok* (KZSP, *Białystok*, s. 90).
- ⁴¹ T. Makowiecki, *Archiwum planów Tylmana z Gameren, architekta epoki Sobieskiego*, Warszawa 1938, s. 141, 149, tabl. VI-1 i II-1.
- ⁴² „Projektowane przez Tylmana pałace i dwory bywały z reguły włączane w większe osiowe kompozycje przestrzenne, na które składał się dziedziniec honorowy oraz mniej lub bardziej obszerny, symetrycznie rozplanowany geometryczny ogród, naśladujący rozwiązania włoskie i francuskie. Szereg studiów rysunkowych naszego architekta przekonuje, że niekiedy wykonywał on wraz z projektantami budowli również projekty kompozycji tych ogrodów” (S. Mossakowski, *Tylman z Gameren (1632–1706). Twórczość architektoniczna w Polsce*, Warszawa–Monachium–Berlin 2012, s. 34). Za Tylmanem jako autorem projektu przebudowy całego białostockiego założenia opowiada się Anna Oleńska (*Jan Klemens Branicki...*, s. 237) i autorzy katalogu *Miasto Białystok* (KZSP, *Białystok*, s. 121).

- ⁴³ Strumień ten wypływał w formie kaskady ze wzgórza, na którym stała później Altana Chińska, i płynął przez kolejne stawy Ogrodu Dolnego, po czym znajdował ujście w rzece Białej. Strumień ten przetrwał w swej szczątkowej formie do dzisiaj.
- ⁴⁴ M. Szafrńska, *Ogród i las. Naturalistyczne bezdroża XVII-wiecznej sztuki ogrodowej* [w:] *Sztuka XVII wieku w Polsce. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*. Kraków, grudzień 1993, Warszawa 1994, s. 183.
- ⁴⁵ W. Wróbel, *Działalność Stefana Mikołaja Branickiego...*, s. 55–56.
- ⁴⁶ Autorzy katalogu *Miasto Białystok* snują śmielsze domniemania odnośnie do owego ogrodu: pałac „na tyłach z regularnym, ośmiokwaterowym ogrodem w manierze holenderskiej, założonym na wzmocnionym murem oporowym tarasie, oblany z dwóch stron kanałem, być może przekształconym z dawnej fosy” (*KZSP, Białystok*, s. 90).
- ⁴⁷ W. Wróbel, *Działalność Stefana Mikołaja Branickiego...*, s. 63–64.
- ⁴⁸ Tamże, s. 45.
- ⁴⁹ O aktywności Katarzyny Scholastyki Branickiej jako fundatorki: J. Nieciecki, *Monument serc Stefana Mikołaja i Katarzyny Aleksandry Branickich w Białymstoku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego” 1997, z 3, s. 9.
- ⁵⁰ K. Łopatecki, W. Walczak, *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 1, cz. 1, s. 92.
- ⁵¹ Zachowały się informacje, z pewnością niekompletne, o pobytach młodego Branickiego w Berlinie, Hanowerze (1707), Paryżu (1708 i 1709), Dreźnie i Wiedniu (lata 1717–1718), zob. A. Oleńska, *Jan Klemens Branicki...*, s. 53).
- ⁵² Wszechstronne opracowanie tego zagadnienia przedstawił ostatnio Karol Łopatecki (*Dzieje pojęcia „Polski Wersal”, czyli językowy obraz świata*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2018, r. 80, nr 2, s. 371–389).
- ⁵³ J.K. Branicki spłacał mozolnie długi przez 20 lat, a pozbywszy się ich, miał podobno ok. 1 mln zł pol. rocznego dochodu. Wypracował sobie opinię „najrzędniejszego w Polsce magnata”, o czym dowiadujemy się od Juliana Ursyna Niemcewicza (T. Zielińska, *Poczet polskich rodów arystokratycznych*, Warszawa 1997, s. 37–38).
- ⁵⁴ J. Nieciecki, *Apoteoza Augusta II w białostockim pałacu Jana Klemensa Branickiego*, „Roczniki Humanistyczne” 1999, t. 47, z. 4 specjalny, s. 225.
- ⁵⁵ Tamże, s. 220–221, 225–226; A. Oleńska, *Jan Klemens Branicki...*, s. 54–57.
- ⁵⁶ August II lubił zajmować się po amatorsku projektowaniem. Król przykuty w Białymstoku chorobą do łoża spędzał czas w towarzystwie architekta Karola Fryderyka Pöppelmana, zajmując się wraz z nim rysunkami, których było tak wiele, że zapelniały cały pokój (W. Hentschel, *Die Sächsische Baukunst...*, t. 1, s. 60). Mógł więc wówczas, wśród innych projektów, obmyślić także propozycje zmian w rezydencji Branickiego. Zdaje się to potwierdzać miejscowa tradycja, że budowana w tamtym czasie Brama pod Gryfem (jeszcze na starym miejscu) zaprojektowana została przez króla Augusta (J. Nieciecki, *Apoteoza Augusta II...*, s. 225).
- ⁵⁷ AGAD, ARos, 8/63, list J.D. Jaucha do J.K. Branickiego pisany w Warszawie 7 IV 1752 r.
- ⁵⁸ Tamże, 21/3, listy J. Sękowskiego do J.K. Branickiego pisane w Białegostoku 25 II oraz 2, 8, 9, 11 i 16 III 1739 r.
- ⁵⁹ Białystok zniszczyli stronnicy Stanisława Leszczyńskiego z partii mazowieckiej. Sam J.K. Branicki był w 1734 r. przez kilka miesięcy więziony przez konfederatów dzikowskich w Jarosławiu, później w Kamieńcu Podolskim (A. Oleńska, *Jan Klemens Branicki...*, s. 58).
- ⁶⁰ W. Konopczyński, *Branicki Jan Klemens, herbu Gryf* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 2, Kraków 1936, s. 404.
- ⁶¹ Autorzy katalogu *Miasto Białystok* stwierdzają lapidarnie, że oba ogrody, Górny i Dolny, powstały w „2.-3. ćw. w. XVIII” (*KZSP, Białystok*, s. 121, 124).
- ⁶² AGAD, ARos, 34/158, listy J.K. Branickiego do J. Kurdwanowskiego pisane: 9 XI 1738 r. w Warszawie, 22 X 1741 r. w Stołowaczu i 28 IX 1738 r. w Brańsku.
- ⁶³ Potwierdza to archiwalna wzmianka, że ok. 1736 r. niejaki Hempell „a Hempellsdorf”, kanonik katedry we Fryzyndze w Bawarii, odlewał „rury do fontann” przeznaczone do Białegostoku (E. Kowecka, *Dwór „najrzędniejszego w Polsce magnata”...*, s. 161).
- ⁶⁴ Elewacja Pawilonu na końcu kanału w Ogrodzie Dolnym w Białymstoku, rysunek projektowy, XVIII w., Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Gabinet Rycin, Zbiory Królewskie (dalej: BUW, GR, Zb. Król.), sygn. P. 187, nr 131, *Elevation du Pavillon au bout du Canal dans le Jardin bas de Białystok*.
- ⁶⁵ W. Hentschel, *Die Sächsische Baukunst...*, t. 1, s. 397–398. Saskie analogie do Pawilonu nad Kanałem przywołane są w: J. Nieciecki, *Rewaloryzacja Ogrodu Branickich w Białymstoku...*, s. 88, il. 60, 63–66; także

- il. 23 (pałacyk w Wysokim Stoku). Godny zauważenia jest fakt, że pałacyk w Wysokim Stoku, którego pawilony mają dachy ukształtowane identycznie jak w Pawilonie nad Kanałem, wybudowany został przed 1730 r., co potwierdza datowanie Pawilonu nad Kanałem na lata trzydzieste XVIII w. Kolejne argumenty, ostatecznie przesądzające powstanie omawianego pawilonu znacznie przed 1755 r., przytoczone w: J. Nieciecki, *Rewaloryzacja Ogrodu Branickich w Białymstoku...*, s. 75.
- ⁶⁶ Jedyną ikonografią Salonu Toskańskiego jest zdjęcie akwareli Ch. Kiela z ok. 1831 r. (zaginiona, dawniej w Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie; Instytut Sztuki PAN w Warszawie, neg. nr 26390). Przedstawiona na niej sylwetka Salonu jest jednak niewielka i nie pozwala na dostrzeżenie jego detali. O Salonie nie ma też wzmianek w źródłach pisanych, które pozwoliłyby dokładniej go datować. Jego istnienie potwierdza tylko opis inwentarzowy z lat 1771–1772 (*Inwentarz*, k. 66^v), zaznaczony jest on także na wszystkich starych planach Białegostoku.
- ⁶⁷ Elewacja Salonu à l'Italiéne w Białymstoku, rysunek projektowy, XVIII w. (BUW, GR, Zb. Król., sygn. P. 187, nr 115, *Elevation du Salon à l'Italiéne de Białystok*, zaginiony; neg. Instytut Sztuki PAN w Warszawie, nr 9018).
- ⁶⁸ Elewacja pałacu w Białymstoku od strony ogrodu, rysunek projektowy, lata ok. 1730–1740 (BUW, GR, Zb. Król., sygn. P. 187, nr 108; PKZ w Warszawie, neg. nr 102340).
- ⁶⁹ AGAD, ARos, 34/158, list J.K. Branickiego do J. Kurdwanowskiego pisany we Wrocławiu 1 VI 1738 r.
- ⁷⁰ Białostockie pawilony ogrodowe wiąże z J.S. Deyblem następujący autorzy: Walter Hentschel – Pawilon nad Kanałem i Salon Włoski (*Die Sächsische Baukunst...*, t. 1, s. 397; t. 2, il. 542, 543); Anna Oleńska – Pawilon nad Kanałem i Salon Włoski (także pałacyk na Wysokim Stoku; *Jan Klemens Branicki*, il. na s. 130, 237 i 238, także s. 249); autorzy katalogu *Miasto Białystok – Altana pod Orłem*, Pawilon nad Kanałem i Salon Włoski (*KZSP, Białystok*, s. 123–124); Jakub Sito – Altana pod Orłem („w pierwotnej postaci”) i Salon Włoski (*Deybel (Teubel, Teuble, Teubler, Deibler) Johann Sigmund (Jan Zygmunt) von Hammerau [w:] Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*, red. P. Migasiewicz, H. Osiecka-Samsonowicz, J. Sito, Warszawa 2016, s. 118). Jedynie Jerzy Kowalczyk widzi projektanta Salonu Włoskiego w J.H. Klemmie, datuje on jednak ów pawilon na ok. 1760 r., a więc na czas po śmierci J.S. Deybla (*Nurt klasycyzm w polskiej sztuce późnobarokowej [w:] Klasycyzm i klasycyzmy. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Warszawa, listopad 1991, Warszawa 1994*, s. 113).
- ⁷¹ Hentschel i Sito nie wymieniają Pawilonu Toskańskiego (tak najczęściej określane bywa Salon Toskański) wśród dzieł J.S. Deybla. A. Oleńska i autorzy katalogu *Miasto Białystok* nie ustosunkowują się do problemu autorstwa tego pawilonu. Ci ostatni piszą o nim jedynie, że jest on notowany w latach 1771/1772 (*KZSP, Białystok*, s. 124).
- ⁷² A. Oleńska, Klemm (*Klem, Klemme, de Klemm, Kleym*) *Jan Henryk [w:] Słownik architektów i budowniczych*, s. 246–247. Elżbieta Żyłko wymienia 1734 r. jako początek współpracy Klemma z J.K. Branickim (*Mecenat artystyczny...*, s. 67).
- ⁷³ E. Żyłko była przekonana, że „rozplanowanie i dekoracja ogrodów” w Białymstoku jest dziełem J.H. Klemma (tamże, s. 67). Również J. Kowalczyk uważał, że autorem ogrodu białostockiego był Klemm (*Pierre Ricaud de Tirregaille – architekt ogrodów i pałaców*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1988, t. 33, z. 4, s. 310). Z opinią tą zgadzała się też zasadniczo E. Kowecka, która pisała: „pewne poszlaki, ale tylko poszlaki, mogłyby wskazywać, iż autorem tego planu [pałacowego ogrodu z lat 1730] był Klemm” (*Dwór „najrzędniejszego w Polsce magnata”...*, s. 144).
- ⁷⁴ Pierwszy uznał J.S. Deybla za autora białostockiego ogrodu Hentschel, nie miał jednak co do tego pewności (*Die Sächsische Baukunst...*, t. 1, s. 397). Podobnego zdania jest Oleńska (*Jan Klemens Branicki...*, s. 236–237) i Sito, który uważa, że ogrody białostockie projektował ok. 1738–1739 r. zapewne J.S. Deybel (*Deybel...*, s. 118). Autorzy katalogu *Miasto Białystok* piszą precyzyjnie: „Ogród Górny. Ogród parterowy zw. »salonem« ogrodowym, założony na początku lat 30. w. XVIII zapewne wg proj. Johanna Sigmunda Deybla” (*KZSP, Białystok*, s. 121).
- ⁷⁵ Oleńska pisze, że „być może w 1748 lub 1749 r. Klemm zaprojektował nową kompozycję ogrodu górnego”, później, w latach 1751–1752, nadzorował prace w ogrodzie, „gdy ponownie obsadzano partery ze względu na zakładanie systemu hydraulicznego i instalowanie fontann” (*Klemm...*, s. 249). Autorzy katalogu *Miasto Białystok* wspominają tylko o przekomponowaniu ogrodowych parterów według projektu Klemma ok. 1750–1751 r. (*KZSP, Białystok*, s. 121).
- ⁷⁶ J.S. Deybel zmarł „najpóźniej w październiku 1751 r.”. Nie służył już J.K. Branickiemu od maja 1743 r., „kiedy to na skutek nieporozumień z hetmanem został z niej »zdymisjonowany«” (J. Sito, *Deybel...*, s. 121, 120).

- ⁷⁷ W. Hentschel, *Die Sächsische Baukunst...*, t. 1, s. 397. Kowalczyk był przekonany, że de Tirregaille zajmował się w ogrodzie J.K. Branickiego nie tylko „sprawami techniczno-hydraulicznymi”, lecz także „problemami kompozycyjno-przestrzennymi”. Argumentem za tym ma być fakt „zastosowania dużych powierzchni wody w kompozycji ogrodu białostockiego”, a de Tirregaille projektował ogród w Krystynopolu, był więc „mistrzem ogrodów wodnych” (*Pierre Ricaud de Tirregaille...*, s. 310). Autorzy katalogu *Miasto Białystok* uważają, że de Tirregaille projektował, być może, przekomponowanie ogrodowych parterów w latach 1754–1755 (*KZSP, Białystok*, s. 121).
- ⁷⁸ Ma rację Przemysław Wątroba, gdy ogranicza działalność de Tirregaille’a w Białymstoku do „zakładania i utrzymywania instalacji wodnych w ogrodach białostockich” (*Ricaud de Tirregaille (Tiregale, Tiregalle) Pierre* [w:] *Słownik architektów i budowniczych*, s. 386). Zob. także: J. Nieciecki, *Kamienne rzeźby zamawiane przez Jana Klemensa Branickiego w Gdańsku* [w:] *Europa – Rzeczpospolita – Prusy Królewskie. Nowożytność*, red. D. Dettlaff, Bydgoszcz–Puck 2018, s. 150–154.
- ⁷⁹ Powyższe uzasadnienia przytacza Żytko (*Mecenat artystyczny...*, s. 67), Kowalczyk (*Nurt klasycyzm w polskiej sztuce późnobarokowej...*, przypis 62 na s. 310) i Oleńska (*Klemm...*, s. 248–249).
- ⁸⁰ Wymienione prace ogrodowe J.H. Klemma zestawia Oleńska (*Klemm...*, s. 248–249). Wprost o projektowaniu ogrodu przez Klemma mowa jest w archiwaliach przy okazji jego prac dla M.A. Sapiehy (tamże, s. 249). Oleńska doszła do wniosku, że Klemm „być może stał się specjalistą od projektowania ogrodów” (tamże, s. 253). Jednak również korespondencja K. Sedlnickiego wyraźnie sugeruje, że „planty” ogrodu i zwierzyńca w Konstancyntynie sporządzał Klemm. Wymowne zwłaszcza jest to zdanie z jego listu do Branickiego: „Supplikuję Mości Dobrodzieja dać sobie moment czasu spojrzeć na Plantę ogrodu tutejszego, przydając albo ujmując, według upodobania swego, Plantę ma z sobą JM Pan Major de Klemm”. Dodajmy, że Branicki na następnym liście Sedlnickiego zapisał: „Ogród piękny będzie” (AGAD, ARos, 21/1, listy K. Sedlnickiego do J.K. Branickiego pisane w Konstancyntynie 19 i 27 V 1746 r.).
- ⁸¹ Widok na salon parterów Ogrodu Branickich od strony kanału (Fundacja XX. Czartoryskich, Muzeum Narodowe w Krakowie, XV, r. 10, 106). Rycina ta jest jedną z czterech rycin ukazujących Ogród Górny w Białymstoku, wykonanych przez Michaela Heinricha Rentza na zlecenie hetmana Branickiego. Były one pierwszymi i przez długi czas jedynymi tego typu grafikami w dziejach polskiej sztuki nowożytnej (A. Betlej, *Sibi, Deo, Posteritati. Jabłonowscy a sztuka w XVIII wieku*, Kraków 2010, s. 189–190).
- ⁸² Ustalenia te stały się możliwe dzięki odnalezieniu przez Jindřicha Kolda podczas renowacji zabytkowego szpitala w Kuks (w latach 2010–2015) trzech listów, w których jest mowa o pracach M.H. Rentza dla J.K. Branickiego (J. Kolda, *Umělec versus objednavatel. Polská aféra barokního rytce Michaela Heinricha Rentze (1746–1747), „Umění Art”* 2016, t. 64, nr 3–4, s. 272–285). Pragnę podziękować dr Annie Oleńskiej za udostępnienie mi tekstu tego artykułu.
- ⁸³ Dowiadujemy się o tym z sygnatury umieszczonej u dołu ryciny: *Inventé par Mons: Klemme – Deseigné à la Viie et Gravé par Rentz in Cuccus-Baad en Boheme*. Silne oddziaływanie projektu Klemma na kształt artystyczny ryciny potwierdza analiza porównawcza tejsze ryciny z innymi rycinami Rentza, przeprowadzona przez J. Kolda (*Umělec versus objednavatel...*, s. 275, 278).
- ⁸⁴ Projektowanie przez J.H. Klemma tego typu obiektów dla Ogrodu Górnego potwierdzają późniejsze źródła pisane. Na przykład w 1752 r. Józef Sękowski pisał do J.K. Branickiego w sprawie projektów basenów do fontann w parterach salonu w Ogrodzie Górnym: „z JM Panem Oberstelntantem Klemmem mówiłem stroni stereich baseniow, które będą w ogrodzie, powiedział, że abris [...] z miarą posłał JW. W. M. Panu i Dobrodziejowi do upodobania” (AGAD, ARos, 21/3, list J. Sękowskiego do J.K. Branickiego pisany w Białymstoku 15 II 1752 r.). W tym samym 1752 r. Klemm spisywał kontrakt z Janem Chryzostosem Redlerem na wykonanie cokołów pod rzeźby puttów przeznaczonych do tychże parterów, które to rzeźby sam wcześniej zaprojektował (J. Nieciecki, *Kamienne rzeźby...*, s. 146).
- ⁸⁵ Projekt mostu nad kanałem łączą z J.H. Klemmem autorzy katalogu *Miasto Białystok* (*KZSP, Białystok*, s. 93, 120) oraz Oleńska (*Klemm...*, s. 249), teatru – już tylko Oleńska i to z wahaniem („trudno rozstrzygnąć, czy Klemm, czy też Sękowski był autorem projektu”; *Klemm...*, s. 252). Autorzy katalogu piszą jedynie, że budowę teatru prowadził Jan Sękowski (*KZSP, Białystok*, s. 95).
- ⁸⁶ Para królewska przebywała w dobrach Branickiego (w Białymstoku, Choroszczy i Ładzie) oraz w Białowieży od 26 do 30 IX 1752 r. (A. Żórawska-Witkowska, *Pobyty dworu królewskiego w Polsce* [w:] *Pod jedną koroną. Kultura i sztuka w czasach unii polsko-saskiej*. Katalog wystawy na Zamku Królewskim w Warszawie, Warszawa 1997, s. 61).

- ⁸⁷ Miało to miejsce 5 VI 1752 r. (J. Bartoszewicz, *Branicki (Jan Klemens), herbu Gryff* [w:] *Encyklopedia powszechna Samuela Orgelbranda*, t. 4, Warszawa 1860, s. 284).
- ⁸⁸ O wizycie króla Augusta III w 1752 r. w Białymstoku zob.: J. Nieciecki, *Opowieści o „Polskim Wersalu”. O tym, jak król August III na niedźwiedzia polował*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego” 1997, z. 3, s. 35–48.
- ⁸⁹ Tamże, s. 39. Informacja o kucharzu z Paryża zawarta w liście J.K. Branickiego z sierpnia 1752 r. (AGAD, ARos, Korespondencje, Suplement 4, odpis listu J.K. Branickiego do A. Mokronowskiego pisanego 23 VIII 1752 r.).
- ⁹⁰ Zatoszczono się w nim szczególnie o „krzesło wielkie” i o stanowiące dla niego tło paradne łożo z baldachimem (J. Nieciecki, *Opowieści o „Polskim Wersalu”...*, s. 39–40).
- ⁹¹ J. Nieciecki, *Wystrój snycerski z XVIII w. kościoła pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny Białymstoku* [w:] *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. 1, red. A. Maśliński, Lublin 1989, s. 60–62.
- ⁹² Balustrada na moście była początkowo drewniana. Dowiadujemy się o tym z raportu Józefa Sękowskiego z 1752 r.: „[...] do mostu nowego na kanale szą zrobione co potrzeba, balustrady do tego mostu jest zrobionej 200, jesce potrzeba 100, koło ktorí robią [stolarze], bom tak wimiarkował na 300” (AGAD, ARos, 21/3, list J. Sękowskiego do J.K. Branickiego pisany w Białymstoku 15 II 1752 r.).
- ⁹³ Tego, że ogród „na górze” już wówczas istniał, dowodzą następujące wzmianki w listach Józefa Sękowskiego z pierwszych miesięcy 1739 r.: „Kazałem na górze ludziom Miklasowym doły kopać na drzewa, póki grabarze drzewa nakopią. Pierwej skończemy we zwierzynicy i na górze, a potem będziemy robić w nowym ogrodzie”; i po trzech tygodniach: „[...] na górze także drzewami zasadzono, jak było potrzeba” (AGAD, ARos, 21/3, listy J. Sękowskiego do J.K. Branickiego pisane w Białymstoku 25 II i 16 III 1739 r.). Nie wiemy jednak, jak w tych wczesnych latach wyglądał.
- ⁹⁴ AGAD, ARos, Korespondencje, Suplement 4, odpisy listów J.K. Branickiego do I. Koziebrodzkiego pisanych w Białymstoku 28 VI, 5, 19 i 26 VII oraz 23 VIII 1752 r.
- ⁹⁵ O moście na kanale w ogrodzie białostockim i jego bezpośrednim otoczeniu zob.: J. Nieciecki, *Rewaloryzacja Ogrodu Branickich w Białymstoku...*, s. 41–51.
- ⁹⁶ Widok ogrodu od strony pałacu (Bibliothèque Nationale de France w Paryżu, sygn. R 14553, *Perspective du Jardin, veüe du Chateau*). Uzasadnienie datowania rysunku de Tirregaille’a na czas pomiędzy połową 1752 r. a połową 1754 r. w: J. Nieciecki, *Kamienne rzeźby...*, s. 150–151, 154.
- ⁹⁷ Szczególnie ważne są trzy plany: 1. *Plan zamku i miasta Białegostoku z ich otoczeniem* Jana Chrystiana Kamsetzera z 1774 r. (lub z 1771 r.), ukazujący jednak ich stan wcześniejszy, prawdopodobnie z ok. 1757 r. (Centralne Wojenno-Historyczne Archiwum Rosji w Moskwie, F. 846, op. 16, d. 21755, *Plan du chateau et de la ville de Białystok avec ses environs*; fotokopia w zbiorach Biura Kultury Urzędu Miejskiego w Białymstoku); 2. *Plan szlacheckiego miasta Białegostoku położonego w Kammerdepartamencie Królewskich Nowych Prus Wschodnich* Georga Beckera z 1799 r. (Niemiecka Biblioteka Państwowa w Berlinie, x48585, *Plan der Königl. Neu-Ostpr. Cammerdepartament belegen adl. Stadt Białystok*, opr. Georg Becker, skopiowany przez C. Hallera von Hallerstein, 1799; fotokopia w zbiorach Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Warszawie, Teki Glinki, t. 120); 3. *Plan miasta Białegostoku sporządzony [...] w 1810 r.* („petersburski”), najdokładniejszy z planów pruskich z przełomu XVIII i XIX w. (Państwowe Archiwum Historyczne Rosji w Sankt Petersburgu, F. 283, op. 168, d. 5, *Plan miasta Białegostoku sporządzony na mocy ukazu Białostockiego Rządu Obwodowego przez mierniczego powiatu białostockiego w 1810 r.*; fotokopia w zbiorach Centrum Ludwika Zamenhofa w Białymstoku).
- ⁹⁸ AGAD, ARos, 21/3, list J. Sękowskiego do J.K. Branickiego pisany w Białymstoku [?] X 1752 r.
- ⁹⁹ Tamże, Korespondencje, Suplement 4, notatka „Dla pamięci” po liście z 4 IX 1753 r.
- ¹⁰⁰ „Nim mię doszedł list JW Pana, był tu u mnie kamieniarz, który wziął kontrakt na kaskadę do ogrodu białostockiego i czynił mi relację, że się usilnie stara, aby na termin opisany zawodu nie uczynił, dla czego chciał być mieć ode mnie pieniędzy, których bez rozkazu JW. Pana nie mogłem być dać, lecz jako teraz mam dyspozycją, nie zaniedbam zadość uczynić woli JW. Pana i na przyszłą pocztę należyty uczynić raport o całym interesie” (AGAD, ARos, 26/12, list J. Wyszyńskiego do J.K. Branickiego pisany w Zamościu 1 XII 1752 r.).
- ¹⁰¹ E. Kowecka, *Dwór „najrządniejszego w Polsce magnata”, s. 159.*
- ¹⁰² Opinię tę wyraziła Kowecka (tamże, s. 195). Wydaje się, że podobnego zdania była także Żyłko (*Mece-nał artystyczny...*, s. 29–30, 32).
- ¹⁰³ Kaskadę przy Altanie pod Orłem tak opisuje inwentarz z 1771–1772 r.: „kaskada mała pod tosz Altanką [pod Orłem] aż do Dolnego Ogrodu ciągnąca się, kamieniem ocembrowana, Neptun w mu-

- rze kamienny snycerskiej roboty, do wypuszczania z ziemi wody od fontann do kanałów w Dolnym Ogrodzie" (*Inwentarz*, k. 60). O kaskadzie tej zob.: J. Nieciecki, *Rewaloryzacja Ogrodu Branickich w Białymstoku...*, s. 34–35.
- ¹⁰⁴ E. Kowicka, *Dwór „najrzędniejszego w Polsce magnata”...*, s. 158.
- ¹⁰⁵ W inwentarzu z 1771–1772 r. Pawilon nad Kanałem opisany został jako „Altanka z pruskiego muru, pod guntami, na podmurowaniu, reparacji potrzebująca, przy której nad samym kanałem schody drewniane już bardzo stare, spróchniałe, obalone” (*Inwentarz*, k. 67), zaś Altana pod Orłem jako „Altanka tryłażowa, od Dolnego Ogrodu, o czterech arkadach, w kratkę, zielono malowana” (tamże, k. 60).
- ¹⁰⁶ Autorzy piszący o Ogrodzie Branickich w Białymstoku nie mieli na ogół jasno sprecyzowanego zdania co do czasu powstania obu „altanek”. Większość z nich uważała, że wybudowano je w latach pięćdziesiątych XVIII w. Czas ten odnosili do obu obiektów Oleńska (*Analiza kompozycji...*, s. 27) oraz Łopatecki i Walczak (*Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 1, cz. 1, s. 97); tylko do Pawilonu nad Kanałem: Żyłko (*Mecenat artystyczny...*, s. 36) i autorzy katalogu *Miasto Białystok* – z zastrzeżeniem jednak, że wybudowano go według projektu z lat 1730. (*KZSP, Białystok*, s. 124); tylko do Altany pod Orłem: E. Bończak-Kucharczyk i J. Maroszek (*Ogrody Białegostoku...*, s. 57). Lata trzydzieste XVIII w. jako czas powstania „altanek” proponowali natomiast – w stosunku do Pawilonu nad Kanałem: W. Hentschel *Die Sächsische Baukunst...*, t. 1, s. 397–398, przypis 40 na s. 492) oraz E. Bończak-Kucharczyk i J. Maroszek (*Ogrody Białegostoku...*, s. 57); w stosunku do Altany pod Orłem: Żyłko – prawdopodobnie (*Mecenat artystyczny...*, s. 26) i autorzy katalogu *Miasto Białystok* (*KZSP, Białystok*, s. 123).
- ¹⁰⁷ Altana pod Orłem nazywana była „klatką”, ponieważ służyła również jako woliera.
- ¹⁰⁸ AGAD, ARos, 17/12, list F. Pryncypattego do J.K. Branickiego pisany w Białymstoku 9 X 1755 r. Licznie zachowane wzmianki archiwalne relacjonujące prace przy Altanie pod Orłem dają pewność, że w przytoczonym tekście chodzi o tę „altankę”.
- ¹⁰⁹ Tamże, 4/22, list K. du Chaina do J.K. Branickiego pisany w Białymstoku 9 X 1755 r.
- ¹¹⁰ O Pawilonie nad Kanałem zob.: J. Nieciecki, *Rewaloryzacja Ogrodu Branickich w Białymstoku...*, s. 73–75, 87–88, 94–102.
- ¹¹¹ AGAD, ARos, 17/12, list F. Pryncypattego do J.K. Branickiego pisany w Białymstoku 14 V 1755 r.
- ¹¹² Tamże, 25/41, list J. Woynarowskiego do J.K. Branickiego pisany w Białymstoku 16 V 1755 r. Lorentz był cieślą, w latach ok. 1748–1763 pełnił u J.K. Branickiego funkcję „batnika” (T. Zielińska, *Katalog Tek Glinki*, s. 173).
- ¹¹³ AGAD, ARos, 4/22, list K. du Chaina do J.K. Branickiego pisany w Białymstoku 25 IX 1755 r.
- ¹¹⁴ Tamże, 25/41, list J. Woynarowskiego do J.K. Branickiego pisany w Białymstoku 29 IX 1755 r.
- ¹¹⁵ Tamże, 17/12, list F. Pryncypattego do J.K. Branickiego pisany w Białymstoku 2 X 1755 r. O pracy Antoniego Herliczki w Pawilonie nad Kanałem w 1755 r.: J. Nieciecki, *Koleje życia...*, s. 263.
- ¹¹⁶ AGAD, ARos, 4/22, list K. du Chaina do J.K. Branickiego pisany w Białymstoku 10 X 1755 r.
- ¹¹⁷ Tamże, 17/12, list F. Pryncypattego do J.K. Branickiego pisany w Białymstoku 26 X 1755 r.
- ¹¹⁸ O przystani dla „batu” w Ogrodzie Dolnym zob. J. Nieciecki, *Rewaloryzacja Ogrodu Branickich w Białymstoku...*, s. 32–33.
- ¹¹⁹ Kaskada przed Altaną Chińską w Ogrodzie Branickich w Białymstoku, rysunek projektowy, XVIII w. (BUW, GR, Zb. Król., sygn. P. 187, zaginiony; neg. Instytut Sztuki PAN w Warszawie, nr 8994).
- ¹²⁰ Widok kaskady i Pawilonu Chińskiego w Białymstoku z wielkiego mostu (Bibliothèque Nationale de France w Paryżu, sygn. R 14555, *Vue de la Cascade et du Pavillon Chinois de Białystok prise du grand pont*) oraz przywołany już widok ogrodu od strony pałacu.
- ¹²¹ Z podobnych powodów w tym samym mniej więcej czasie nie funkcjonowały już także fontanny na dziedzińcu wstępnym pałacu, zob. J. Nieciecki, *Kilka uwag do rekonstrukcji przeddziedzińca rezydencji Branickich w Białymstoku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2007, z. 13, s. 151–155.
- ¹²² AGAD, ARos, 5/39, list K. du Chaina [tu: jako Dessein] do J.K. Branickiego pisany w Białymstoku 25 X 1753 r.
- ¹²³ Kaskada na osi Altany Chińskiej, zdjęcie archiwalne sprzed 1939 r. (Instytut Sztuki PAN w Warszawie, neg. nr 8967). Resztki tej drugiej kaskady zobaczyć można także na innych starych zdjęciach (J. Nieciecki, *Rewaloryzacja Ogrodu Branickich w Białymstoku...*, il. 42–44 na s. 36–37). Inwentarz z 1771–1772 r. tak ją opisuje: „naprzeciwko tego mostu na prawą rękę kaskada mała, w której ściana i Neptun do wypuszczania wody kamienny, pod którym stoi miednica drewniana płaskata białą wybita, na postumencie takosz drewnianym snycerskiej roboty biało malowanym” (*Inwentarz*, k. 61).

- ¹²⁴ AGAD, ARos, Korespondencje, Suplement 10, odpis listu J.K. Branickiego do A. Bujakowskiego pisanego w Warszawie 9 X 1756 r. O białostockich kaskadach przed Altaną Chińską zob.: J. Nieciecki, *Rewaloryzacja Ogrodu Branickich w Białymstoku...*, s. 34–37.
- ¹²⁵ E. Kowicka, *Dwór „najrzędniejszego w Polsce magnata”*, s. 158.
- ¹²⁶ J. Nieciecki, *Rewaloryzacja Ogrodu Branickich w Białymstoku...*, s. 61.
- ¹²⁷ AGAD, ARos, 17/12, listy F. Pryncypattego do J.K. Branickiego pisane w Białymstoku 13 i 26 III 1756 r. Na kanałach białostockich – jak pisze Franciszek Biłgorajski – „mnożyły się stada łabędzi” (F. Biłgorajski, *Pamiętnik szlachcica podlaskiego*, „Czas” 1876, nr 275, s. 2). Były też na nich, jak widać, i kaczki. Zimą łabędzie i kaczki przechowywane były w Bażantarni (AGAD, ARos, 30/90, list A. Bujakowskiego do A. Gieszkowskiego pisany w Białymstoku 2 III 1758 r.), później raczej w Pstrągarni (będzie o tym mowa przy 1778 r.).
- ¹²⁸ Informacje archiwalne o budowie i urządzaniu „Theatrum” zawarte są w licznych listach pisanych przez Bujakowskiego w okresie pomiędzy 4 X 1762 r. a 21 IV 1763 r. Oto kilka przykładów: „Theatrum od mularskiej roboty w tym tygodniu nie może być skończone” (list z 4 X 1762 r.); „Cieśla warszawski z robotą swoją do Theatrum przeniósł się, w którym posadzkę pośpieszyć chce, aby miały dzieci gdzie uczyć się tańczyć” (list z 24 II 1763 r.); „Bale na wazy na facjate do Theatrum [...] są przysposobione” (list z 7 IV 1763 r.); „P. Herliczka projekt dekoracji Theatrum na powrót JW. JMci Dobrodzieja będzie miał gotowy” (list z 21 IV 1763 r.; AGAD, ARos, 4/10, listy A. Bujakowskiego do J.K. Branickiego pisane w Białymstoku 4 X 1762 r. oraz 24 II, 7 i 21 IV 1763 r.).
- ¹²⁹ O usytuowaniu białostockiego teatru zob. J. Nieciecki, *Rewaloryzacja Ogrodu Branickich w Białymstoku...*, s. 61–63.
- ¹³⁰ „Donieść mi, balustrada jak teraz jest, od galerii z strony apartamentów sypialnych moich do trylażowej altanki czyli sali, jak jest wysoka. Donieść, począwszy jako wyraziłem od tej galerii mojej aż do sali trylażowej, wiele jest drewnianych wazów i wiele dzieci złożonych? Jak są wysokie, toż i waze drewniane i jak wysokie dzieci złożone, wyrozumieć to o co proszę, pomierzyć accurate wysokości balustrady i długości, wysokość wazów i dzieci, pomierzywszy wszystko opisać” (AGAD, ARos, Korespondencje, Suplement 19, odpis listu J.K. Branickiego do A. Bujakowskiego pisanego w Warszawie 14 IX 1762 r.).
- ¹³¹ Stan balustrady w chwili śmierci J.K. Branickiego opisany jest w „Spisaniu balustrady kamiennej na moście pomienionym murowanym w Ogrodzie, która jeszcze nie skończona” (*Inwentarz*, k. 60^v).
- ¹³² AGAD, ARos, 4/10, list A. Bujakowskiego do J.K. Branickiego pisany w Białymstoku 23 X 1760 r.
- ¹³³ O berso w białostockim Ogrodzie Dolnym zob.: J. Nieciecki, *Rewaloryzacja Ogrodu Branickich w Białymstoku...*, s. 57–59.
- ¹³⁴ AGAD, ARos, 4/10, listy A. Bujakowskiego do J.K. Branickiego pisane w Białymstoku 11 IV i 29 IX 1763 r. O umocnieniach brzegów kanałów w białostockim Ogrodzie Dolnym w XVIII w. zob. w: J. Nieciecki, *Rewaloryzacja Ogrodu Branickich w Białymstoku...*, s. 32.
- ¹³⁵ *Inwentarz*, k. 60–61, 66^v–68.
- ¹³⁶ J. Nieciecki, *Rewaloryzacja Ogrodu Branickich w Białymstoku...*, passim.

HISTORY OF THE LOWER GARDEN ADJOINING THE PALACE IN BIAŁYSTOK AT THE TIME OF JAN KLEMENS BRANICKI AND IZABELA BRANICKA. PART ONE

The Baroque Garden of the Branicki Palace in Białystok was composed of an Upper Garden with a garden salon, a bosquet, and a garden adjoining the Chinese Pavilion, and a Lower Garden located around canals and with less restrained tree planting. A history of the Lower Garden has not as yet been written. In this case the number of extant sources is much smaller than for the remaining parts of the Białystok Garden.

During the early seventeenth century Piotr Wiesiołowski, known as Younger, built in Białystok a brick manor house replacing a wooden residence from ca. the mid-sixteenth century. The site of the later Lower Garden was at the time occupied

by a bestiary. The Lower Garden proper was most probably created at the end of the seventeenth century when Stefan Mikołaj Branicki thoroughly redesigned the manor house and its surrounding, transforming them into a Baroque *entre cour et jardin* residence. The author of the project was Tylman of Gameren.

The Białystok Palace Garden owes its acclaim to the son of Stefan Mikołaj – Jan Klemens, who in 1720, upon his return from voyages abroad, assumed governance over Białystok for the next fifty years, i.e. until his death in 1771. During this time he granted the Białystok residence such splendour that it became known across Europe as “the Polish Versailles”. The conception of the configuration of the residence originated in about 1726 and was implemented, with changes, until the end of the 1730s. It is known that at the time extensive work was conducted in the Lower Garden: rows of hornbeams were planted along the bosquet, a fountain “with a stag” and two cascades were arranged on the canal (on the site of the later bridge), and new constructions included the Pavilion on the Canal, the Under the Eagle Pavilion, and probably the Tuscan Salon. The designer of the garden and the pavilions was Johann Sigmund Deybel, at the end of the 1740s succeeded by Jan Henryk Klemm – creator of balustrades, sculptures, cascades, canal casings, trellis structures, and most likely a bridge across the canal and a court theatre.

Immense importance for becoming acquainted with the history of the Branicki Garden is ascribed to an engraving by Klemm-Renz – unique on the scale of the modern Commonwealth. The illustration originates from about 1750, but was printed upon the basis of drawings executed by Michael Heinrich Rentz in Białystok at the turn of 1746/1747. Rentz based his drawings on projects supplied by Klemm, and hence the engraving depicts the state of the Garden in the course of its arrangement. It also shows that a project of enhancing the Garden, proposed at the end of the 1740s, was realised, with certain changes, in the course of the 1750s and continued during the 1760s, a period offering more numerous preserved information. This was predominantly the time of thorough renovations of buildings in the Lower Garden, originally erected 15–20 years earlier by using insubstantial material (wood and timber framing). The 1750s were a period of the construction of a brick bridge across the Lower Garden (1752) and new cascades: in front of the Under the Eagle Pavilion (1754) and along the axis of the Chinese Pavilion (1756). A court theatre was established in 1762–1763, and a wooden balustrade was replaced by a stone structure, together with the putti and vases decorating it (1762–1772). The berceau, shielding the retaining wall along two sides of the Under the Eagle Pavilion, was pulled down at the turn of the 1750s. The bridge, the berceau, and the old cascade are visible in a drawing by Ricaud de Tirregaille (ca. 1752–1755). The bridge and the theatre are also featured in all the old plans of Białystok. Other iconographic sources show both old and new cascades. The state of the Lower Garden at the time of the death of Jan Klemens Branicki was scrupulously documented in an inventory made after his demise, i.e. in 1771–1772. The author of this article proposed a contemporary reconstruction of the Lower Garden from that period, containing its detailed description and presenting its ideological contents, in a copious study published in 2014 (J. Niececki, *Rewaloryzacja Ogrodu Dolnego w Ogrodzie Branickich w Białymstoku. Propozycja zakresu i rodzaju prac*, “Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2014, 20, pp. 6–118).